พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ที่ระลึกในงานบำเพ็ญพระกุศล
คล้ายวันประสูติ เจริญพระชันษา ๙๙ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
วันพุธที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๕

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์
จัดพิมพ์น้อมถวายสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ในงานบำเพ็ญพระกุศลคล้ายวันประสูติ เจริญพระชันษา ๙๙ ปี วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๕

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ
สุภาภรณ์ อัษฎมงคล บรรณาธิการ
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย
กรุงเทพฯ : สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช, ๒๕๕๕
๘๔ หน้า

ISBN : 978-616-305-689-4

พิมพ์ครั้งแรก : ตุลาคม ๒๕๕๕
จำนวน : ๑๐,๐๐๐ เล่ม

บรรณาธิการที่ปรึกษา : สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พฺรหฺมคุตฺโต)
พระเทพสารเวที (บุญยนต์ ปุญฺญาคโม)
พระเทพปริยัติวิมล (แสวง ธมฺเมสโก)

คณะบรรณาธิการ
บรรณาธิการอำนวยการ : พระอนิลมาน ธมฺมสากิโย
บรรณาธิการวิชาการ : รศ. สุเชาวน์ พลอยชุม
บรรณาธิการ : สุภาภรณ์ อัษฎมงคล

ออกแบบปกและรูปเล่ม : บริษัท ดรีม แคชเชอร์ กราฟฟิค จำกัด
พิมพ์ที่ : บริษัท ศิริวัฒนา อินเตอร์พริ้นต์ จำกัด (มหาชน)

สารบัญ

คำนำ

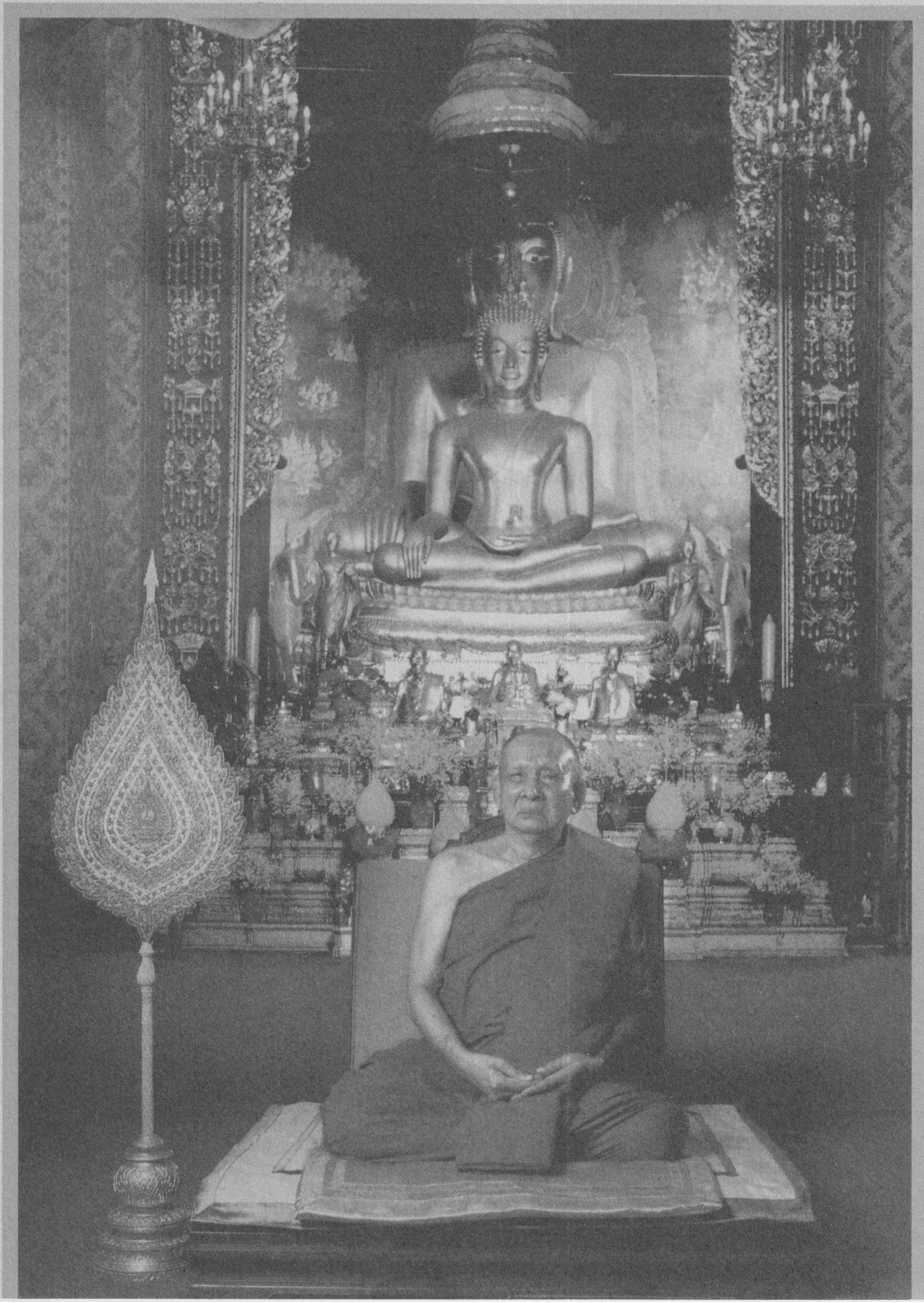
เนื่องในโอกาสเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระชันษา ๙๙ ปี ในวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๕ นี้ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์สำนึกในพระเมตตาคุณของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชที่ทรงปกแผ่ไปยังพุทธบริษัททุกหมู่เหล่า จึงได้จัดพิมพ์หนังสือ **"พระพุทธศาสนากับสังคมไทย"** ขึ้นน้อมถวายเฉลิมพระเกียรติในโอกาสนี้

พระพุทธศาสนาได้รับการบรรจุให้เป็นวิชาสำหรับศึกษา ในสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาของไทย เมื่อไม่นานมานี้ และต่อมาจึงได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นสาขาวิชาหนึ่งในหลักสูตรการศึกษาของสถาบันอุดมศึกษาของไทย กระทั่งได้รับความสนใจและให้ความสำคัญแก่การศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในมิติต่างๆ จนกลายเป็นหลักสูตรการศึกษา ตั้งแต่ระดับปริญญาตรีจนถึงปริญญาเอกในเวลาต่อมา

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปรินายก แต่ครั้งยังดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ น่าจะเป็นพระสงฆ์รูปแรกๆ ที่ได้รับอาราธนาให้เป็นอาจารย์สอนวิชาทางพระพุทธศาสนาในสถาบันอุดมศึกษาของรัฐ คือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ในวิชาอารยธรรมไทย ร่วมกับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช เนื้อหาของวิชาที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงบรรยาย หรือสอนแก่นักศึกษาในครั้งนั้น ก็คือเรื่อง **"พระพุทธศาสนากับสังคมไทย"** ที่จัดพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้ ฉะนั้น พระนิพนธ์เรื่องนี้ จึงแสดงให้เห็นถึงพระทัศนะและพระมติของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนา และต่อสังคมไทย อย่างน่าสนใจศึกษายิ่ง

สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ขอน้อมถวายการจัดพิมพ์เรื่อง **“พระพุทธศาสนากับสังคมไทย”** เป็นเครื่องสักการบูชาพระคุณและน้อมถวายเป็นพระกุศลแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขอทรงเจริญพระชันษายิ่งยืนนานเป็นประทีปธรรมแก่พุทธบริษัททุกหมู่เหล่าตลอดไป

(นายจิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา)
ผู้อำนวยการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

พระพุทธศาสนา กับสังคมไทย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

ตอนที่ ๑ พระสาสนโสภณ วัดบวรนิเวศวิหาร

คำบรรยาย ครั้งที่ ๑

๕ มกราคม ๒๕๑๕

คนชาติไทยได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตลอดเวลาช้านาน สังคมไทยทุกระดับได้รับหลักในพระพุทธศาสนาเข้าไว้มาก จนกล่าวได้ว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้มาเป็นหลักปฏิบัติที่เป็นเนื้อหาสำคัญของสังคมไทย บังเกิดเป็นระบบความเชื่อถือ ระบบความเคารพนับถือเชื่อฟัง ระบบตั้งสังคมขึ้นด้วยการปฏิบัติหน้าที่เกื้อกูลต่อกัน ระบบความประพฤติ ระบบแสวงบุญ ระบบบ้านและวัด ระบบการปกครอง ระบบความเป็นไทยซึ่งเป็นไทแก่ตน เป็นต้น

ระบบความเชื่อถือนั้น ที่สำคัญก็คือความเชื่อถือในพระรัตนตรัย กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือระบบการมีพระรัตนตรัยเป็นสรณะหรือการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

เรื่องสรณะนี้เป็นเรื่องสำคัญสมควรที่จะกล่าวให้เป็นที่เข้าใจกัน เพราะสรณะในพระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่สังคมไทยเป็นอันดับแรก สังคมไทยจะเป็นสังคมพุทธขึ้นก็เพราะถึงหรือมีสรณะนี้เอง ทุกคนคงจะเคยได้เห็นพิธีทำบุญในพระพุทธศาสนาต่างๆ เริ่มแรกจะมีการขอสรณะและศีลแล้วพระภิกษุรูปหนึ่งจะเป็นผู้ให้สรณะและศีล ด้วยกล่าวนำให้ว่า นโม พุทฺธํ ไปโดยลำดับดังนี้

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระสงฆ์นั้น) (ว่า ๓ จบ)

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)[๑]
ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)
สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)
ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)
ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)
ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)
ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)
ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)
ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ (แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)
สรณคมนํ นิฏฺฐิตํ (การถึงสรณะจบแล้ว)

ต่อจากนี้เป็นการให้ศีล โดยทั่วไปก็คือศีล ๕ ซึ่งจะยังไม่กล่าวในตอนนี้ การให้และการรับสรณะเริ่มตั้งแต่ นโม ใช้ให้และรับกันด้วยภาษาบาลี ไม่แปล น่าจะเป็นเพราะถือว่าเข้าใจความกันทั่วไปแล้ว ทั้งใช้อยู่บ่อยๆ ในการบำเพ็ญกุศลที่มีพระสงฆ์หรือเมื่อพระภิกษุจะแสดงพระธรรมเทศนา โดยปกติมีการขอและรับสรณะและศีลก่อนเสมอ เรื่องการใช้แต่ภาษาบาลีนี้ ในสังฆกรรมของพระสงฆ์ต้องใช้ภาษาบาลีตามพระวินัย และโดยปกติก็ไม่แปลกัน ในการสวดมนต์หรือเจริญพระพุทธมนต์ในพิธีต่างๆ ของพระสงฆ์ก็ใช้สวดด้วยภาษาบาลี โดยปกติก็ไม่แปลเช่นเดียวกัน ผู้ที่มิได้ศึกษาภาษาบาลีหรือศึกษาให้รู้ความมาก่อน ทั้งพระผู้สวดทั้งผู้ฟังก็ย่อมจะไม่รู้เรื่อง แต่ก็คงนิยมให้สวดกันอย่างนี้มากกว่าจะให้สวดด้วยภาษาไทย ดูเหมือนจะมิได้ประสงค์ฟังกันให้รู้ธรรมในบทสวด เมื่อประสงค์จะรู้ธรรมก็ฟังพระธรรมเทศนาหรืออ่านศึกษาอีกทางหนึ่ง การสวดมนต์ก็กลายมาเป็นพิธีทำบุญหรือบำเพ็ญกุศล การ

---

[๑] วิธีอ่านคำภาษาบาลี ฺ ที่อยู่ข้างล่างตัวอักษร แสดงว่าตัวอักษรเป็นตัวสะกด (หรือเป็นอักษรกล้ำตามอักขรวิธี) เช่น พุทฺ อ่านว่า พุด, ส่วน ํ ที่อยู่บนตัวอักษร เรียกว่า นิคหิต อ่านว่า อัง เช่น (พุทฺ) ธํ อ่านว่า (พุด) ธัง

ขอและรับสรณะกับศีลซึ่งเป็นเบื้องต้นของพิธี ก็เลยกลายเป็นขอและรับเป็นพิธีไปด้วย คือไม่ประสงค์จะรู้ความ ว่าตามๆ ไปพอเป็นพิธีเท่านั้น ทำให้ไม่ได้ผลตามความมุ่งหมาย

ในคำถึงสรณะนั้น มีวัตถุคือสิ่งที่ถึงเป็นสรณะ ๓ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ทุกคนคงเห็นว่า คำเหล่านี้มิใช่ภาษาไทย คือ สรณะ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ถึงที่ว่าแปลออกไปเป็นภาษาไทย ก็คงมิใช่ภาษาไทยแท้ๆ เรียกว่าแปลทับศัพท์ คือนำศัพท์บาลีนั่นแหละมาใช้เป็นภาษาไทยหรือในภาษาไทย คำแปล นโมที่ว่า "...แด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น" พระนามของพระพุทธเจ้า ในคำแปลนี้ก็เป็นภาษาบาลีเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ หนังสือธรรม พระธรรมเทศนา ย่อมมีศัพท์ธรรมเป็นภาษาบาลีอยู่เป็นอันมาก นี้เป็นเหตุอันหนึ่งที่ทำให้คนทั่วไปอ่านหรือฟังไม่รู้ไม่เข้าใจ ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย และโดยปกติก็ไม่ชอบอ่านไม่ชอบฟังธรรมอยู่แล้ว ก็เลยยิ่งเป็นเหตุให้อ้างเป็นข้อสำคัญ อย่างไรก็ดี ข้อนี้ก็เป็นเหตุอันหนึ่งที่ทำให้คนเป็นอันมากไม่รู้ไม่เข้าใจพระพุทธศาสนา

ทางแก้นั้นจะต้องช่วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือ

๑. ฝ่ายพระภิกษุสงฆ์ผู้มีหน้าที่แสดงธรรม พยายามใช้ศัพท์แสงให้น้อยลง พยายามแสดงด้วยภาษาไทยที่คนทั่วไปเข้าใจง่าย แต่จะไม่ให้ใช้ศัพท์ธรรมบ้างเลยนั้นหาได้ไม่ เพราะศัพท์ธรรมหรือแม้คำพูดที่ใช้ศัพท์บาลีสันสกฤตก็มีอยู่ไม่น้อย

๒. ฝ่ายบุคคลทั่วไปก็พยายามศึกษาหาความเข้าใจในศัพท์ธรรมหรือศัพท์ต่างๆ ที่ใช้บ่อยๆ ในภาษาไทย เพราะเหตุดังกล่าวในข้อ ๑

ยกตัวอย่าง คำว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ คำเหล่านี้แปลออกมาเป็นไทยให้เป็นคำสั้นๆ และกินความทั้งหมดหาได้ไม่ เช่นจะแปลพระพุทธว่า "พระผู้รู้" ก็กินความไม่หมด ทั้งฟังดูเป็นคำพื้น ใครๆ ที่มีความรู้อะไรดีสักหน่อยก็เรียกกันว่า ผู้รู้ ไม่เป็นสาธารณะจริงๆ จึงสู้แปลทับศัพท์ลงไปว่าพระพุทธะไม่ได้ ถึงอย่างนั้น พระพุทธะก็มีหลายจำพวก จึงเติมคำว่า "เจ้า" เข้าข้างท้ายเป็นพระพุทธเจ้า หมายถึงพระสัมมาสัมพุทธะ คือ พระผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้

ตาม ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ได้แก่องค์พระบรมศาสดาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายแต่พระองค์เดียว ตามพุทธประวัติพระองค์ทรงเป็นเจ้าด้วย ไม่หมายถึงพระปัจเจกพุทธะ คือ พระผู้ตรัสรู้เองแล้วไม่สั่งสอนใครตั้งเป็นพระศาสนาขึ้น และพระอนุพุทธะ คือ พระผู้ตรัสรู้ตามคือพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คำว่าพระธรรมยิ่งมีความหมายกว้างขวางมาก ยากที่จะหาคำแปลอะไรๆ มาใช้ให้กินความทั้งหมดได้ ส่วนคำว่า พระสงฆ์ ถ้าแปลว่า "หมู่" ฟังดูก็เป็นคำดาษดื่นสาธารณะทั่วไป สู้ทับศัพท์ลงไปว่าพระสงฆ์ไม่ได้ อีกคำหนึ่ง คือคำว่า "สรณะ" แปลกันสั้นๆ ว่า "ที่พึ่ง" ก็เป็นคำที่เป็นสาธารณะไปอีกเหมือนกัน เพราะที่พึ่งของแต่ละคนย่อมมีอยู่เป็นอันมาก ซึ่งอาจเรียกว่าที่พึ่งได้ แต่จะเรียกว่า "สรณะ" ไปทั้งหมดหาได้ไม่ ฉะนั้นจึงสู้ใช้ทับศัพท์ว่า "สรณะ" หาได้ไม่ ศัพท์ธรรมเป็นต้นดังกล่าวนี้ จำเป็นต้องศึกษาหาความเข้าใจ ในที่นี้จะอธิบายเรื่องสรณะที่เข้ามาสู่สังคมไทย จึงจะเริ่มอธิบายความหมายของคำว่าสรณะก่อน แล้วจะขยายออกไปถึงพระรัตนตรัยที่เข้ามาสู่สังคมไทยโดยฐานเป็นสรณะในลักษณะอย่างไร

คำว่า "สรณะ" แปลตรงกันโดยมากว่า "ที่พึ่ง" มีคำแปลเก่าขยายออกไปว่า "ที่พึ่งกำจัดภัย" ก็มี แปลเป็นคำคู่ว่า "ที่พึ่งที่ระลึก" ก็มี แปลว่า "ที่พึ่งที่นับถือ" ก็มี "ที่ระลึกนับถือ" ก็มี อันที่จริงคำแปลเหล่านั้น ก็มีเหตุผลมีหลักฐานที่อ้างอิงอยู่เหมือนกัน คือ ทำไม คนเราจึงต้องมีสรณะ "ที่พึ่ง" ข้อนี้พระพุทธเจ้าและนักปราชญ์อื่นๆ เป็นอันมากแสดงว่าเพราะ "ภัย" คือ ความกลัว หรือ สิ่งที่พึงกลัว ความกลัวนี้เองทำให้คนเราแสวงหาที่พึ่งหรือสรณะเพื่อช่วยให้พ้นภัย ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้แปลความว่า "มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว จึงถึงสรณะกันเป็นอันมาก คือ ภูเขา ป่า สวน และต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลาย" ฉะนั้นจะแปลว่า ที่พึ่งกำจัดภัย หรือที่พึ่งป้องกันภัย ที่พึ่งเพื่อช่วยให้พ้นภัยก็ใช้ได้ แต่ถ้าใช้คำว่ากำจัด ก็ต้องทำความเข้าใจว่าหมายความว่ากำจัดความกลัวในจิตใจ ทำใจให้หายกลัวกล้าหาญ ยกตัวอย่าง ทำใจให้หายความกลัวตาย ให้หายความกลัวผี เป็นต้น บัดนี้จึงโยงมาถึงเหตุผลในคำว่า "ที่ระลึก" คือ เมื่อเกิดความกลัวขึ้น ถ้าจิตใจมีที่พึ่งยึดเหนี่ยว ก็จะหายกลัวได้ เปรียบเหมือนคนตกน้ำ เมื่อได้พบเกาะขึ้นเกาะได้ก็พ้นภัย ไม่ต้องจมน้ำตาย ที่พึ่งดังนี้จึงเป็นเหมือนเกาะสำหรับเป็นที่พ้นภัยของคนเรือแตกในทะเล ทำไมจิตใจจึงจะพบที่พึ่งได้ ก็ต้องนึกขึ้นได้ถึงที่พึ่งและระลึกถึง คือ

จิตใจแล่นไปถึงที่พึ่งเป็นที่พึ่งหรือเป็นเกาะกู้จิตใจจากความกลัว ในพระสูตรหนึ่ง กล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องเทวาสุรสงคราม คือ สงครามระหว่างเทพและอสูร ในสงครามนั้น ท้าวสักกะจอมแห่งเทพได้เรียกประชุมพวกเทพทหารตรัสอบรมวิธีแก้ความกลัวในเมื่อเข้าสู่สนามรบ ด้วยให้มองดูยอดธงของพระองค์ผู้ทรงเป็นจอมทัพหรือของเทพผู้ใหญ่รองๆ ลงมา ฝ่ายพระพุทธเจ้าทรงสอนภิกษุผู้เกิดความกลัวเมื่อเข้าไปอยู่ป่า เป็นต้น ให้ระลึกถึงพระองค์ หรือพระธรรม หรือพระสงฆ์ แล้วจะหายกลัว ฉะนั้น คำว่า สรณะ จะแปลว่า “ที่พึ่งที่ระลึก” ก็ใช้ได้เหมือนกัน และเพราะเหตุดังกล่าว จึงเป็นที่นับถืออย่างสูงสุด ฉะนั้นจะแปลว่า “ที่พึ่งที่นับถือ” หรือ “ที่ระลึกนับถือ” ก็ไม่ขัดข้อง แต่ควรถือคำว่า “ที่พึ่ง” เป็นคำแปลที่เป็นหลัก

ที่พึ่ง ซึ่งเป็นสรณะนี้โดยตรง หมายถึงที่พึ่งทางจิตใจ และสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งได้จริงก็จะต้องเป็นสิ่งที่เชื่อได้ตามเหตุผล เป็นสิ่งที่รู้ได้ตามเหตุผล ตามเป็นจริง คือเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาและปัญญาได้ นอกจากนี้ จะต้องเป็นสิ่งที่เคารพนับถือได้อย่างสนิทใจ และสิ่งที่จะเป็นที่พึ่งได้จริงนั้น จะเป็นที่พึ่งได้ในสถานอะไรบ้าง เป็นข้อที่ควรจะต้องกล่าว

ดังที่ได้ทราบอยู่แล้ว สรณะในพระพุทธศาสนาคือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้เป็นวัตถุ คือเป็นสิ่งที่พึงถือว่าเป็นสรณะคือที่พึ่ง ทั้ง ๓ นี้เป็นที่เชื่อ**เป็นที่รู้จักกันในสังคมไทยอย่างไร และนับถือเป็นที่พึ่งในสถานอะไร**

จะว่าถึงเป็นที่เชื่อกันก่อน พระพุทธศาสนาที่เข้ามาสู่คนไทยเรานี้มี ๒ สาย คือ สายเถรวาท หรือที่อีกฝ่ายหนึ่งเรียกว่า “หีนยาน” กับสายอาจริยวาท หรือที่ฝ่ายนี้เรียกตนเองว่า “มหายาน” แต่บัดนี้คนไทยส่วนใหญ่นับถือสายเถรวาท จึงกล่าวได้ว่าคนไทยส่วนใหญ่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้มีพระองค์อยู่จริงดังที่แสดงไว้ในพุทธประวัติ ประสูติที่ลุมพินีวัน บัดนี้อยู่ในประเทศเนปาล เป็นโอรสกษัตริย์ศากยวงศ์ ได้ทรงสละโลกออกบวชแสวงหาทางพ้นทุกข์ ทีแรกทรงปฏิบัติตามทางที่สั่งสอนกันในลัทธิศาสนาต่างๆ ที่มีอยู่แล้ว แต่ไม่ทรงพอพระหฤทัย ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ได้จริง จึงทรงแสวงหาทางใหม่ด้วยพระองค์เอง ในที่สุดทรงพบทางที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” แปลว่า “ข้อปฏิบัติเป็น

ทางกลาง" ทรงปฏิบัติในทางนี้จึงได้ตรัสรู้พระธรรม คือ ความจริง รวมเข้าในอริยสัจ ๔ จึงทรงพอพระหฤทัยว่า "รู้ละ" เป็นเหตุให้ได้พระนามที่เรียกกันต่อมาว่าพระพุทธะแปลว่า "พระผู้ตรัสรู้" ซึ่งคนไทยเราเรียกว่า "พระพุทธเจ้า" แล้วได้เสด็จเที่ยวไปประกาศพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ สั่งสอน ดังที่เรียกต่อมาว่า พระพุทธศาสนา แปลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธะ ได้มีผู้ฟังที่ได้ความรู้ในธรรมขึ้นประกาศตนนับถือพระองค์เป็นพระศาสดา บางจำพวกก็ออกบวชตามพระองค์ บางจำพวกก็มิได้ออกบวช คงอยู่ครองเรือนเป็นชาวบ้าน จึงได้เกิดมี "รัตนะ" คือ "วัตถุ หรือสิ่งที่เป็นยินดีปลื้มใจอันประเสริฐสูงสุด" หรือที่ไทยเราเรียกว่า "แก้ว อันประเสริฐสูงสุด" ขึ้น ๓ อย่าง คือ ๑ พระพุทธะ คือ พระพุทธเจ้า ๒ พระธรรม คือ ความจริงที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้วทรงแสดงสั่งสอนจึงรวมถึงคำสั่งสอนด้วย ๓ พระสงฆ์ คือ หมู่แห่งผู้ฟังของพระองค์กำหนดด้วยความรู้เข้าถึงธรรมเป็นสำคัญ แต่ต่อมามักพูดหมายกันถึงหมู่แห่งพระภิกษุ ซึ่งเป็นผู้ออกบวชตามพระองค์และได้ช่วยสั่งสอน รักษาสืบต่อพระพุทธศาสนาเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน รัตนะทั้ง ๓ นี้เนื่องกันอิงอาศัยกัน สมดังพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคาถาที่ขึ้นต้นว่า "อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ" (อ่านว่า อะระหัง สัมมาสัมพุทโธ) ตอนหนึ่ง แปลว่า "ทั้ง ๓ นี้ แม้จะต่างกันโดยวัตถุว่า พุทธะ ธัมมะ สังฆะ แต่ก็เป็นอันเดียวโดยเนื้อความเพราะไม่พรากจากกันและกันไปได้ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม พระธรรมอันพระสงฆ์ดำรงรักษาไว้ พระสงฆ์ก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ทั้ง ๓ นี้จึงเนื่องเป็นอันเดียวกันดังนี้" และในอีกแห่งหนึ่ง ได้ทรงเปรียบไว้ว่ารัตนะทั้ง ๓ นี้ต่างอิงอาศัยกันเหมือนอย่างไม้ ๓ อันที่ตั้งอิงกันอยู่ ชักออกเสียอันหนึ่ง อีก ๒ อันก็ตั้งอยู่ไม่ได้ คนไทยเราก็เชื่อในรัตนะทั้ง ๓ อันเรียกกันว่า "ไตรรัตน์" บ้าง "รัตนตรัย" บ้าง ตามเรื่องดังที่กล่าวมาโดยย่อนี้ และก็ได้เลื่อมใสเคารพนับถือเป็นสรณะ คือที่พึ่งทางจิตใจอย่างสูงสุด ดังจะเห็นได้ว่าได้พากันสร้างวัตถุที่พึงเคารพในพระพุทธศาสนาไว้เป็นอันมาก เช่นพระสถูปเจดีย์พระพุทธรูปเป็นต้น ได้สร้างพระธรรม คือได้จารึกพระธรรมลงในใบลานตั้งแต่ก่อนมีการพิมพ์หนังสือ และได้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือขึ้นรักษาไว้ และเผยแพร่มากมายเช่นเดียวกัน ได้สร้างพระสงฆ์ (หมายถึงภิกษุสงฆ์ตามที่พูดเข้าใจกัน) คือได้ออกบวชเองหรือได้ส่งบุตรหลานญาติเป็นต้นออกบวชเป็น

ภิกษุสามเณรและสร้างวัดให้อยู่ ทั้งให้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและคัมภีร์ หรือหนังสือพระธรรมเป็นต้นมากมาย เหล่านี้เกิดขึ้นด้วยแรงศรัทธาของคนไทย นับตั้งแต่องค์พระประมุขของประเทศชาติลงมา การสร้างวัตถุที่พึงเคารพในพระพุทธศาสนานี้ได้สร้างกันอย่างประณีตบรรจงโดยมากเพราะเกิดขึ้นจากแรงศรัทธาอย่างสูงยิ่ง จึงสร้างด้วยความคิดและฝีมืออันประณีต ฝีมือทางศิลปะอันประณีตสวยงามแสดงถึงความคิดอันละเอียดบรรจงของคนชาติไทยแต่โบราณมา ได้ฝากไว้ที่พระพุทธรูปสมัยต่างๆ ที่โบสถ์ วิหาร ที่เจดีย์ และสิ่งอื่นๆ อันรวมเรียกว่าที่วัดมากมาย อีกแห่งหนึ่งก็คือที่ "วัง" วัดและวังนี้เป็นที่รวมศิลปวัตถุอันประณีตของชาติ เป็นที่น่าดูน่าชมน่าศึกษา ได้ยินว่าในทุกๆ ประเทศในโลกก็คล้ายๆ กัน วัดและวังเป็นที่รวมศิลปวัตถุอันประณีตที่น่าดูน่าชมน่าศึกษา

ว่าถึงพระพุทธรูปก็ได้มีสร้างขึ้นมาด้วยวัตถุต่างๆ ใช้หินหรือแก้วมีค่าสูงแกะสลักก็มี ใช้ไม้แกะสลักก็มี ใช้หล่อด้วยโลหะชนิดต่างๆ ตลอดถึงด้วยเงิน นาก และทองคำก็มี ใช้สร้างด้วยดินหรือผงดอกไม้ต่างๆ ก็มี มีแบบและขนาดต่างๆ กันมากมาย เช่นขนาดใหญ่มากสำหรับประดิษฐานไว้กับที่ขนาดย่อมสำหรับยกไปมาได้ หรือขนาดเล็กสำหรับติดตนไปได้จนถึงสำหรับห้อยคอหรือติดกระเป๋าไปได้ ความประสงค์ในการสร้างพระพุทธรูปก็เพื่อเป็นที่สักการะบูชาเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้า เพราะได้นับถือพระองค์เป็นสรณะอันสูงสุด ลำพังระลึกถึงด้วยใจก็ไม่ถนัดเหมือนอย่างสร้างให้เป็นรูปร่างตัวตนขึ้นมา แต่เมื่อได้สร้างให้เป็นรูปร่างตัวตนขึ้นมาแล้วก็ให้เกิดผลอีก ๒ อย่างตามมา คือ ๑ **ความศักดิ์สิทธิ์ ๒ ความมีวิญญาณจิตใจ**

ความศักดิ์สิทธิ์นั้น คือเป็นที่นับถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่นเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันให้อยู่ยงคงกระพัน หรือให้แคล้วคลาดจากภยันตราย หรือส่งเสริมให้เจริญด้วยลาภเป็นต้น ดังเช่นที่นักแขวนพระเครื่องทั้งหลายนับถือกัน อีกอย่างหนึ่งเป็นที่อำนวยให้สำเร็จตามที่อธิษฐานขอ คล้ายอธิษฐานขอต่อเทพหรือวิญญาณที่ศักดิ์สิทธิ์ และเมื่อสำเร็จก็นำสิ่งของไปบูชาคล้ายไปแก้บนตามแต่จะคิดเอาว่าพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์องค์นั้นท่านโปรดอะไร เช่นว่า พระแก้วมรกตท่านโปรดไข่ บางคนยังว่าท่านโปรดปลาร้า เพราะเคยประทับอยู่ที่เวียงจันทน์นาน พระพุทธชินสีห์ (วัดบวรนิเวศฯ) เมื่อก่อนนี้ว่า

ท่านโปรดละคร หัวหมู เดี๋ยวนี้ว่าท่านโปรดไข่ พระร่วง (วัดมหรรณพาราม) ท่านโปรดตะกร้อ เป็นต้น ดังนั้น ความศักดิ์สิทธิ์จึงเนื่องมาถึงข้อ ๒ คือ

ความมีวิญญาณจิตใจ คือ เป็นที่นับถือเหมือนอย่างพระพุทธรูปนั้นมีวิญญาณมีชิวิตจิตใจซึ่งรับรู้อะไรๆ ได้ เหมือนอย่างบุคคลหรือเทพ แต่คติทางพระพุทธศาสนาสายเถรวาทนี้แสดงว่าพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อดับขันธปรินิพพานแล้ว ไม่มีวิญญาณไปเกิดอีก เพราะสิ้นภพสิ้นชาติ ถึงดังนั้น ผู้ที่นับถือทางวิญญาณอันศักดิ์สิทธิ์ก็ยังกล่าวว่า พระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์สำคัญมีเทพรักษา ดังที่เรียกว่าเทพสิงสถิตอยู่ และเทพนี้เองเป็นผู้ช่วยดลบันดาลอะไรต่างๆ

อันที่จริง ความมีวิญญาณหรือความมีชีวิตจิตใจ น่าจะเป็นหลักของปฏิมากรรมอย่างหนึ่งคือในการปั้น แกะสลัก หรือหล่อรูปบุคคล ให้ดูเหมือนอย่างมีวิญญาณหรือชีวิตจิตใจ เป็นสิ่งที่ต้องการในปฏิมากรรม เมื่อนายช่างใส่วิญญาณหรือชีวิตจิตใจเข้าไปในรูปปั้นรูปแกะหรือรูปหล่อได้สำเร็จก็เป็นความสำเร็จในประการสำคัญอย่างหนึ่ง หมายความว่าทำให้ดูเหมือนอย่างมีวิญญาณหรือชีวิตจิตใจ ในการสร้างพระพุทธรูปต้องประสบปัญหาทั้งส่วนพระกาย และจิตใจ ว่าถึงส่วนพระกายย่อมเป็นดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ในหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์ว่า "...ด้วยการทำพระพุทธรูปมีข้อสำคัญบังคับอยู่ ๒ อย่างคือ อย่างหนึ่ง จะต้องคิดให้แปลกจากรูปภาพของคนอื่นๆ ใครเห็นให้รู้ได้ทันทีว่าเป็นรูปพระพุทธเจ้า กับอีกอย่างหนึ่ง จะต้องให้งามชอบใจคนทั้งหลายที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา...ที่สามารถให้คนทั้งหลายนิยมยอมนับถือว่าเป็นรูปพระพุทธเจ้าได้ ต้องนับถือว่าเป็นความคิดฉลาดแท้ทีเดียว" ส่วนทางจิตใจ ก็ต้องบรรจุวิญญาณหรือชีวิตจิตใจเข้าไปในพระพุทธรูปเช่นเดียวกัน คือให้ดูเหมือนมีวิญญาณหรือชีวิตจิตใจ พูดง่ายๆ ว่าให้ดูเหมือนคนเป็นให้มากที่สุด และจะต้องให้ดูว่ามีจิตใจประกอบด้วยพระคุณ คือพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ คือให้ดูเหมือนกับว่าทรงเป็นผู้รู้ เป็นผู้บริสุทธิ์ และเต็มด้วยกรุณา ทั้งนี้ก็ต้องประกอบด้วยลักษณะทางพระกาย เช่นพระพักตร์ และท่วงท่าเป็นต้นของพระพุทธรูป ความสำเร็จดังกล่าวทั้งปวงมีอยู่ในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยมากที่สุด ศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี ได้กล่าวไว้ในเรื่องศิลปะสมัยสุโขทัยตอนหนึ่งว่า

"เศียรพระพุทธรูปแบบที่ดีที่สุดของสมัยสุโขทัยนั้นปั้นขึ้นอย่างวิจิตรงดงามยิ่งทำให้บังเกิดความรู้สึกนึกคิดคล้ายภาพทิพย์ในสรวงสวรรค์ ซ้ำยังเน้นให้เห็นความมีชีวิตจิตใจของพระพุทธรูปเด่นชัดยิ่งขึ้นด้วยเส้นขนานอันพวยพุ่งอ่อนหวานของรอยยิ้มพระโอษฐ์ ฐานพระนาสิก และเส้นขอบพระเนตร" ฉะนั้น พระพุทธรูปอันเกิดจากปฏิมากรรมอย่างประณีตบรรจงดังกล่าว ประกอบกับสันดานแห่งจิตใจคนทั้งปวงยังมีความเชื่อถือวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฝังอยู่ จึงนำให้เกิดความเชื่อถือในความศักดิ์สิทธิ์และความมีวิญญาณจิตใจ และเชื่อว่าเพราะมีความศักดิ์สิทธิ์และมีวิญญาณจิตใจ จึงเป็นสรณะ คือ ที่พึงกำจัดภัย หรือป้องกันภยันตรายต่างๆ ได้จริง

อนึ่ง ยังมีพิธีพุทธาภิเษก หรือ ปลุกเศกพระพุทธรูป ที่ช่วยให้เกิดความเชื่อถือในความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น คำว่า "พุทธาภิเษก" เป็นคำที่ใช้เลียน "ราชาภิเษก" ราชาภิเษก คือ ถวายน้ำรดหรือสรงให้เป็นพระราชา พุทธาภิเษก จึงแปลตามศัพท์ว่า รดน้ำให้พระพุทธเจ้า แต่มิได้หมายความว่ารดน้ำตรงๆ แต่หมายความว่าตรัสรู้ คือ บรรลุความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระอาจารย์ได้รวบรวมข้อความที่กล่าวถึงพระรูปกาย และพระธรรมกายทั้งหมดของพระพุทธเจ้ามาตั้งชื่อว่า "พุทธาภิเษก" พูดง่ายๆ ก็คือประมวลพระพุทธคุณสวดพุทธาภิเษก ก็คือสวดพระพุทธคุณบทใหญ่ หรือสวด อิติปิโส บทใหญ่นั้นเอง ปลุกเศก ก็คือ พระอาจารย์นั่งระลึกถึง พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ เพ่งตรงไปที่พระพุทธรูป การทำพิธีพุทธาภิเษก หรือ ปลุกเศกดังนี้ก็เพื่อประกอบพิธีรับรองว่าวัตถุนี้สมมุติขึ้นเป็นพระพุทธปฏิมา แต่ผู้ที่ปรารถนาความศักดิ์สิทธิ์ก็มุ่งให้พระคุณทั้งปวงประดิษฐานเข้าไปในวัตถุ คือพระพุทธปฏิมานั้นๆ ด้วยอำนาจจิตพระอาจารย์ผู้ปลุกเศก

ยังมีพิธีอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า "เบิกพระเนตรพระ" คือ เมื่อสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่ก็นิยมมีพิธีเบิกพระเนตร บทสวดในการนี้ว่าดังนี้ "จกฺขํ อุทปาทิ (จักษุผุดขึ้น) ญาณํ อุทปาทิ (ญาณผุดขึ้น) ปัญญา อุทปาทิ (ปัญญาผุดขึ้น) วิชฺชา อุทปาทิ (วิชชาผุดขึ้น) อาโลโก อุทปาทิ (ความสว่างผุดขึ้น)" อันที่จริง ก็เป็นการแสดงรับรองว่าวัตถุนี้เป็นพระพุทธรูปขึ้นแล้ว เพราะเมื่อจักษุเป็นต้นเกิดขึ้นในอริยสัจ ๔ ก็เป็นพระพุทธเจ้า ดังบทสวดนั้นที่คัดมาจากธรรมจักรปฐมเทศนา

ความเชื่อที่กลายมาเป็นความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์และในความมีวิญญาณจิตใจแม้จะกลายมาไกลจากหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนา แต่ก็กลายมาหาสันดานทางจิตใจเดิมของบุคคลทั้งปวง จำต้องแก้ไขด้วยศึกษาปรับปรุงความเชื่อของตนๆ ให้เข้าหาหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนาอันเป็นศรัทธาที่ถูกต้อง คือ เชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หมายรวมถึงเชื่อธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ และโดยเฉพาะก็คือ เชื่อในกรรม เชื่อในผลของกรรม เชื่อในความที่ทุกๆ คนมีกรรมเป็นของของตน ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้

คำบรรยาย ครั้งที่ ๒

วันศุกร์ที่ ๗ มกราคม ๒๕๑๕

ต่อไปนี้ จะว่าถึงสรณะทั้ง ๓ เป็นที่รู้จักกันในสังคมไทยอย่างไร คนไทยคงรู้จักสรณะทั้ง ๓ นี้มาช้านานจากการแผ่มาถึงแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งนักประวัติศาสตร์หลายท่านได้เขียนไว้ว่า พระพุทธศาสนาทั้งสายเถรวาทและสายอาจริยวาทหรือมหายานได้แผ่ออกมาจากอินเดียมาสู่นานาประเทศ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแสดงไว้ในตำนานพระพุทธเจดีย์ว่า "พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานในประเทศสยามนี้แต่เมื่อใด ข้อนี้กล่าวกันเป็นหลายอย่าง บ้างว่ามาประดิษฐานในคราวเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนามายังนานาประเทศ บ้างว่ามาต่อภายหลังสมัยนั้นช้านาน ถ้าว่าตามหลักฐานอันมีโบราณวัตถุปรากฏประกอบกับเรื่องพงศาวดารรู้ได้แน่ชัดว่าพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในสยามประเทศแต่สมัยเมื่อยังเป็นถิ่นฐานของชนชาติลาว (ละว้า) ราชธานีตั้งอยู่ ณ เมืองนครปฐมซึ่งเรียกนามในสมัยนั้นว่าเมือง ทวารวดี ด้วยมีพุทธเจดีย์ใหญ่น้อยเช่นพระปฐมเจดีย์เป็นต้นปรากฏอยู่เป็นสำคัญ...เมื่อเกิดลัทธิมหายานแพร่หลายในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็พาลัทธิมหายานมาเที่ยวสอนตามประเทศเหล่านี้เหมือนเคยสอนศาสนามาแต่หนหลัง แต่มาสอนที่เกาะสุมาตราก่อนแล้วจึงเลยไปสอนที่เกาะชวาและประเทศกัมพูชา บางทีจะมีชาวอินเดียอีกพวกหนึ่งมาจากมคธราฐพาพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาเที่ยวสั่งสอนในประเทศพม่า มอญ ตลอดจนกรุงทวารวดี" ในหนังสือเรื่องวัฒนธรรม โดย พระยาอนุมานราชธน ได้กล่าวถึงชนชาติไทยสมัยในประเทศจีนไว้ว่า "ไทยเป็นชื่อรวมของชนชาติหนึ่งซึ่งเดิมทีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศจีน ใต้แม่น้ำแยงซีเกียงลงมา เพราะในดินแดนที่กล่าวนี้ยังมีชนชาติไทยเหลือตกค้างอยู่...ต่อมาสมัยหลังในระยะเวลา ๑,๓๐๐ ปีที่ล่วงมานี้ ไทย

ในตอนใต้ของประเทศจีน คือแคว้นยูนนาน ในปัจจุบันนี้สามารถรวมกันเป็นประเทศชาติขึ้นได้ จีนเรียกว่าประเทศน่านเจ้า แปลว่าเจ้าทิศใต้...ในจดหมายเหตุของจีนกล่าวเรื่องวัฒนธรรมของน่านเจ้าได้โดยพิสดาร...ในจดหมายเหตุของจีนที่อ้างมาข้างต้นนี้ ไม่กล่าวถึงเรื่องศาสนาและเรื่องหนังสือว่ามีอย่างไร ไปได้ความจากหนังสือฝรั่งเรื่องหนึ่ง ว่าประเทศน่านเจ้านับถือพุทธศาสนาในลัทธิมหายานเพราะพบรูปหล่อเป็นรูปโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่หลายรูป...ชนชาติไทยจึงได้อพยพกันลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแหลมอินโดจีนเห็นจะเป็นเวลานมนานอย่างน้อยก็ตั้ง ๑,๕๐๐ ปีขึ้นไป การอพยพเป็นธรรมดาก็ย่อมเป็นพวกน้อยๆ ทยอยกันมาเป็นคราวๆ ตามยุคสมัยแล้วแต่เหตุการณ์ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์บังคับ และจะอพยพกันมาเป็นครั้งใหญ่ก็คงเป็นในสมัยอาณาจักรน่านเจ้าถูกกองทัพของพระเจ้ากุบไลข่านยกมาตีแตก...” ตามหนังสือที่อ้างมานี้รวมความว่า คนชาติไทยได้รู้จักสรณะทั้ง ๓ จากพระพุทธศาสนาที่แผ่เข้ามาถึงถิ่นที่อยู่จะโดยมีพระสงฆ์นำเข้าไปหรือชาวประเทศข้างเคียงคือจีนนำเข้าไปก็ตาม ทั้งจากถิ่นที่อพยพเข้ามา เพราะได้มีพระพุทธศาสนาแผ่เข้ามาตั้งอยู่ก่อนแล้ว ทั้งได้มีพระพุทธศาสนาสายต่างๆ แผ่เข้ามาในอันดับต่อมาอีกหลายครั้ง ดังมีกล่าวสรุปรวมในตำนานพระพุทธเจดีย์ว่า “และยังมีพุทธเจดีย์ที่แห่งอื่นในประเทศสยามนี้ ซึ่งลักษณะต่างกันพอเป็นที่สังเกตว่าลัทธิต่างๆ อันเกิดขึ้นในการถือพระพุทธศาสนาได้มาถึงประเทศสยามต่อมาโดยลำดับเป็น ๔ ยุคด้วยกัน”

ในขั้นแรก พระภิกษุสงฆ์หรือบุคคลผู้นำพระพุทธศาสนาเข้ามาหรือผู้สอนพระพุทธศาสนาคงจะได้แสดงแนะนำให้รู้จักสรณะทั้ง ๓ เมื่อว่าตามคติทางเถรวาทดังที่นับถือกันในประเทศไทยปัจจุบัน ก็คงจะได้เล่าพระประวัติของพระพุทธเจ้า แสดงถึงพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้และทรงสั่งสอน และแสดงถึงพระสงฆ์ว่าคือหมู่แห่งสาวกคือศิษย์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้สืบต่อพระพุทธศาสนามาอย่างไร ข้อสำคัญนั้น คือต้องแสดงให้รู้และให้เกิดศรัทธาคือความเชื่อและปสาทะ คือความเลื่อมใสว่าวัตถุทั้ง ๓ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นรัตนะ คือ เป็นสิ่งประเสริฐ และรับนับถือเป็นสรณะ **การรับนับถือรัตนะทั้ง ๓ เป็นสรณะนี้แหละ คือ การนับถือพระพุทธศาสนา** เป็นวิธีที่ได้ปฏิบัติมาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล วิธีปฏิบัติมีดังนี้

แสดงประกาศตนเองถึงรัตนะทั้ง ๓ เป็นสรณะ วิธีนี้มีใช้ตั้งแต่สมัยต้นพุทธกาล คือ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปทรงแสดงธรรมสั่งสอนคนทั้งหลาย ผู้ฟังที่ได้ความรู้ซาบซึ้งในรสพระธรรม ก็กล่าวแสดงประกาศตนอย่างนั้นเช่นที่เล่าไว้ในพุทธประวัติ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาแรกอยู่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี บุตรแห่งเศรษฐีผู้หนึ่งชื่อว่ายสะ ได้ออกไปเฝ้าฟังธรรมไม่กลับบ้าน "ฝ่ายมารดาของยสกุลบุตร เวลาเช้าขึ้นไปบนเรือนไม่เห็นลูก จึงบอกแก่เศรษฐีผู้สามีให้ทราบ เศรษฐีใช้คนให้ไปตามหาใน ๔ ทิศ ส่วนตนออกเที่ยวหาด้วย เผอิญเดินไปในทางที่ไปป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ได้เห็นรองเท้าของลูกตั้งอยู่ ณ ที่นั้นแล้วตามเข้าไปใกล้ ครั้นเศรษฐีเข้าไปถึงแล้ว พระศาสดาตรัสเทศนาอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ ให้เศรษฐีได้เห็นธรรมแล้ว เศรษฐีทูลสรรเสริญธรรมเทศนา แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกว่า "ข้าพเจ้าถึงพระองค์กับพระธรรม และภิกษุสงฆ์เป็นสรณะที่ระลึกที่นับถือ ขอพระองค์จงจำข้าพเจ้าว่า เป็นอุบาสก ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป "เศรษฐีนั้นได้เป็นอุบาสกอ้างพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ครบทั้ง ๓ เป็นสรณะก่อนกว่าชนทั้งปวงในโลก" ในการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ พุทธมามิกา ในบัดนี้ ก็ใช้วิธีนี้ คือผู้แสดงกล่าววาจาแสดงตนต่อหน้าพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นภาษาบาลีดังนี้ "เอสาหํ ภนฺเต สุจิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ พุทฺธมามโกติ มํ สงฺโฆ ธาเรตุ" คำแปล ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น แม้ปรินิพพานนานมาแล้วและพระธรรมพระสงฆ์ เป็นสรณะ (คือที่ระลึกนับถือ) ขอพระสงฆ์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่ารับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน (คือผู้นับถือพระพุทธเจ้า)

วิธีแสดงตนเป็นพระพุทธมามกะ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงวางไว้เพราะทรงปรารภตามที่ปรากฏในคำนำหนังสือพุทธมามกะ[๑] ว่า "การแสดงตนให้ปรากฏว่า

[๑] วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๖๒

เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้ทำกันมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธกาล เป็นกิจจำทำในสมัยนั้น อันเป็นคราวที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นใหม่เพื่อแสดงให้รู้ว่าตนละลัทธิเดิมรับเอาพระพุทธศาสนาไว้เป็นที่นับถือ วิธีแสดงมีต่างกันโดยสมควรแก่บริษัท ดังนี้

๑. ผู้เป็นบรรพชิตภายนอกมาก่อนแล้ว กราบทูลขอบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ พระศาสดาทรงรับด้วยพระวาจาว่า "มาเถิด ภิกษุ ธรรมกล่าวดีแล้ว จงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด" หรือไม่ว่าเพียงว่า "มาเถิดภิกขุฯลฯ จงประพฤติพรหมจรรย์เถิด" ภิกษุที่ทรงรับใหม่นั้นถือเพศตามเป็นเสร็จ คฤหัสถ์ผู้ปรารถนาจะเป็นภิกษุ แสดงตนแลทรงรับเหมือนอย่างนั้น

๒. ผู้ขอบรรพชาอุปสมบทต่อพระสาวก รับถือเพศตามก่อนแล้ว ลั่นวาจาถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ คือที่ระลึกนับถือสามหนเป็นเสร็จ

๓. ภายหลังใช้วิธีที่สองรับเป็นสามเณร สงฆ์ประกาศรับเป็นภิกษุ

๔. คฤหัสถ์ผู้ไม่ปรารถนาจะบวช ลั่นวาจาถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ปฏิญญาตน ชายเป็นอุบาสก หญิงเป็นอุบาสิกา สั่นวาจาอย่างอื่นอันมีใจความอย่างเดียวกัน เช่น ขอถวายตัว ขอรับเอาเป็นที่พำนัก ขอเข้าเป็นศิษย์ หรือไม่ได้ลั่นวาจาแต่สำแดงความนับถืออย่างสูงให้ปรากฏ เช่นในบัดนี้ กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ท่านว่าใช้ได้ ทำข้อหลัง ดูเหมือนเพียงได้ความรับรองว่าเป็นผู้นับถือ

การปฏิญญาตนเป็นผู้นับถือพระศาสนา ไม่จำทำเฉพาะคราวเดียว ทำซ้ำๆ ตามกำลังแห่งศรัทธาแลเลื่อมใสก็ได้ เช่นพระสาวกบางรูป ภายหลังแต่อุปสมบทลั่นวาจาว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดาของข้าพระพุทธเจ้าๆ เป็นสาวก ดังนี้ก็มี อุบาสกประกาศตนหนหนึ่งแล้ว ประกาศซ้ำก็มี

เมื่อการถือพระศาสนาไม่เป็นเพียงเฉพาะตัว ถือกันทั่วทั้งสกุลแลสืบชั้นกันลงมา มารดาบิดาย่อมนำบุตรธิดาของตนให้เข้าพระศาสนาที่ตนนับถือตั้งแต่ยังเป็นเด็กอ่อนไม่รู้จักเดียงสา มีเรื่องเล่าไว้ในอรรถกถาว่า นิมนต์พระสำหรับสกุลไปแล้ว ขอให้ขนานชื่อแลให้สิกขาบทแก่เด็ก ขอให้ขนานชื่อไม่เคอะ ขอให้สิกขาบทเคอะอยู่ หรือให้พอเป็นพิธีเท่านั้น ธรรมเนียมเมืองเรา เจ้านายประสูติใหม่

นำเข้าเมื่อสมโภชเดือน เชิญเสด็จออกมาหาพระสงฆ์ ถ้าเป็นพระกุมาร พระสงฆ์เถระผูกพระหัตถ์ด้วยสายสิญจน์ ถ้าเป็นพระกุมารี พาดสายสิญจน์ไว้ที่มุมเบาะข้างบน แล้วพระสงฆ์สวดอำนวยพระพรด้วยบาลีว่า โส อตฺถลทฺโธ หรือว่า สา อตฺถลทฺธา โดยสมควรแก่ภาวะ บุตรธิดาที่ไม่ได้ทำขวัญเดือน ดูเหมือนนำมาขอให้พระผูกมือให้เท่านั้น ความรู้สึกก็ไม่เป็นไปในทางเข้าพระศาสนา เป็นไปทางรับมงคลเนื่องด้วยพระศาสนา

นำเข้าพระศาสนาแต่ยังเล็ก เด็กไม่รู้สึกด้วยตนเอง เมื่อโตขึ้น ที่เป็นชายจึงนำเข้าบรรพชาเป็นสามเณร แลอุปสมบทเป็นภิกขุ ที่เจ้าตัวได้ปฏิญญาแลได้ความรู้สึก การนำแลสำแดงซ้ำอย่างนี้ เป็นทัพหิกรรม คือทำให้มั่น เช่นเดียวกับอุปสมบทซ้ำ

เมื่อความนิยมในการบวชเณรจืดจางลง พร้อมกันเข้ากับการส่งเด็กออกไปเรียนในยุโรปก่อนแต่มีอายุสมควรบวชเณร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปริวิตกว่า เด็กๆ จักหาได้ความรู้สึกทางพระศาสนาไม่ จึงโปรดให้พระราชโอรสผู้มิได้เคยทรงผนวชเป็นสามเณร ทรงปฏิญญาพระองค์เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ก่อนเสด็จออกไปศึกษาในยุโรป ครั้งนั้น ใช้คำสำแดงเป็นอุบาสกตามแบบบาลี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระองค์แรกปฏิญญาพระองค์ตามธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นั้น แลใช้เป็นราชประเพณีต่อมา ได้ทราบว่าผู้อื่นจากพระราชวงศ์เห็นชอบตามพระราชดำริทำตามบ้างก็มี

ธรรมเนียมนี้ แม้ได้ใช้นานมาแล้ว ยังไม่ได้เรียบเรียงไว้เป็นแบบแผน คราวนี้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า[๒] ทรงพระกรุณาส่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงศบริพัตร พระโอรสสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิจกับหม่อมเจ้าอื่นๆ ออกไปศึกษาในยุโรป สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิจ มีพระประสงค์จะให้พระโอรสได้ปฏิญญาพระองค์

---

[๒] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในพระพุทธศาสนา ตามธรรมเนียมที่พระองค์ได้เคยทรงมา พระบิดาแลญาติของหม่อมเจ้าอื่น ก็ทรงดำริร่วมกัน เป็นอันว่าธรรมเนียมนี้ยังจักใช้ต่อไป ข้าพเจ้าจึงเรียบเรียงตั้งเป็นแบบไว้ที่เดียว สำหรับใช้ทั่วไปไม่เฉพาะเจ้านาย ได้แก้บทว่าอุบาสกที่เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยตนเอง เป็น พุทธมามกะ ที่แปลว่า "ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน"

ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ทรงวางไว้ดังนี้:-มารดาบิดา หรือผู้ใหญ่ในสกุล ปรารถนาจะให้บุตรหลานของตนเป็นพุทธมามกะ คือผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่นับถือของตนโดยหลักฐาน พึงแนะนำเขาให้น้อมใจเชื่อในพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา จนยอมรับเอาเป็นที่นับถือของตนได้แล้ว พึงแจ้งความนั้นแก่พระเถระที่จะถือเอาเป็นพระอาจารย์ในการนั้น ขอความอนุเคราะห์ของท่านเพื่อเป็นผู้อำนวยการนั้น เมื่อถึงวันเวลากำหนดนัด ท่านผู้อำนวยการพึงประชุมสงฆ์ตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ฝ่ายกุลบดีพึงพาบุตรหลานของตนไปสู่อาราม พร้อมด้วยญาติพวกพ้อง ให้ผัดเครื่องนุ่มห่มขาว แล้วพาเข้าไปในอุโบสถ ผู้ปฏิญญาพึงเข้าไปที่พุทธอาสน์ บูชาพระรัตนตรัย กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์สามหนแล้ว พึงเข้าไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ถวายเครื่องสักการะแก่พระอาจารย์แล้ว กราบพระอาจารย์แลพระสงฆ์ด้วยอาการอย่างนั้นสามหนแล้ว นั่งคุกเข่าประนมมือลั่นวาจาเป็นคำบาลีปฏิญญาตนเป็นพุทธมามกะ คือผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่นับถือของตนตามระเบียบแล้ว นั่งราบ ในลำดับนั้น พระอาจารย์พึงโอวาทเพื่อรู้หัวข้อแห่งพระพุทธศาสนาจบแล้ว พึงให้ผู้นั้นนั่งคุกเข่า ว่าบาลีเบญจศีลให้สมาทานตามทีละสิกขาบท จบแล้ว ผู้นั้นพึงกราบอีกสามหนแล้ว นั่งราบ ถ้ามีเครื่องสักการะหรือไทยธรรมสำหรับพระสงฆ์ พึงถวายในเวลานี้ ในลำดับนั้น พระสงฆ์พึงสวดอำนวยพรด้วยคำบาลีว่า โส อตฺถลทฺโธ หรือ เต อตฺถลทฺธา โดยสมควรแก่จำนวนผู้คนปฏิญญา ผู้นั้นพึงประนมมือรับพร จบแล้ว พึงนั้งคุกเข่ากราบอีกสามหนแล้ว ถอยออกจากที่ประชุมสงฆ์ เป็นเสร็จการเพียงเท่านี้

คนผู้ใหญ่ผู้ปรารถนาจะปฏิญญาอย่างนั้นตามลำพังตนเอง พึงขออนุเคราะห์ต่อพระเถระแลพึงไปสู่อารามด้วยตนเอง ไม่ต้องมีผู้พา แต่นั้น พึงปฏิบัติโดยอาการดังกล่าวแล้ว

เทียบการแสดงตนเป็นอุบาสิกา หญิงจะปฏิญญาตนเป็นพุทธมามิกาบ้าง ก็ได้เหมือนกัน เป็นแต่

เมื่อแสดง พึงอยู่ในเฉพาะหน้าพระสงฆ์ห่างจากหัตถบาส (ระยะเอื้อมมือถึง) กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์นั้น คือกราบด้วยตั้งองค์ห้า ให้หน้าผาก ๑ ฝ่ามือ ๒ เข่า ๒ จดพื้น เมื่อกราบอย่างนี้พึงนั่งคุกเข่าเป็นอันว่าเข่าทั้งสองจดพื้น พึงหมอบลงทอดฝ่ามือที่พื้น แหวกช่องให้ห่างสักหน่อย พึงก้มศีรษะลงตรงช่องนั้น ให้หน้าผากจดพื้น”

การแสดงตนเป็นพุทธมามกะนี้ ใช้มาจนถึงบัดนี้ ได้มีผู้แสดงตนนับถือพระพุทธศาสนาด้วยการแสดงตนเป็นพุทธมามกะพุทธมามิกา และได้มีนักเรียนโรงเรียนต่างๆ แสดงตนเป็นพุทธมามกะ พุทธมามิกา เป็นการแสดงยืนยัน ทั้งยังมีบิดามารดาพาบุตรธิดาผู้ที่จะเดินทางไปศึกษาในต่างประเทศไปแสดงตนเป็นพุทธมามกะพุทธมามิกาเป็นรายๆ

อีกอย่างหนึ่ง การขอและรับสรณะทั้ง ๓ ที่ใช้ในพิธีการทั้งปวงดังกล่าวแล้วในครั้งที่ ๑ วิธีนี้ก็เป็นการแสดงตนนับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน แต่กลายเป็นพิธีที่คนที่เป็นชาวพุทธอยู่แล้วยังใช้อยู่เสมอ จัดเป็นอย่างยืนยันก็ได้

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปลงว่า การถึงสรณะ ๓ เป็นการนับถือพระพุทธศาสนาและการประกาศตนว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาก็ด้วยวิธีประกาศตนถึงสรณะ ๓ หรือขอและรับสรณะ ๓ นี้เอง ในขั้นแรก ผู้ ที่จะประกาศตนถึงสรณะ ๓ ก็จะต้องรู้จักสรณะ ๓ ก่อน มีศรัทธาเลื่อมใสด้วยความรู้จักจึงประกาศตนถึง แสดงว่าได้นับถือพระพุทธศาสนาแล้ว แต่ในชั้นหลัง เมื่อพระพุทธศาสนาได้มาเป็นศาสนาประจำชาติไทยแล้ว การนับถือก็เป็นการนับถือตามตระกูล คือ เมื่อเกิดมาในตระกูลที่นับถือพระพุทธศาสนาก็นับถือตามกันไป ถ้ามิได้เรียนมิได้ฟังเรื่องพระพุทธศาสนาก็ไม่มีความรู้จัก แต่ก็อาจมีศรัทธาอย่างไม่รู้ หรือมีความรู้จักไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมิใช่เป็นสรณะในความหมายที่ถูกต้อง

ทางที่จะให้เกิดความรู้นั้น ก็เป็นทางอันเดียวกันของนักเรียนนักศึกษาทุกกาลสมัย คือทางตาทางหูที่ใช้ดูหรืออ่านและใช้ฟัง รวมทั้งทางจมูกทางลิ้นทางกายที่ถูกต้อง ทางกายนั้นเช่นคนตาบอดอ่านหนังสือทางกายที่ถูกต้อง ปัญญาที่เกิดขึ้นทางนี้เรียกว่าสุตามัย (เกิดหรือสำเร็จจากสุตะ การฟัง ในครั้งโบราณตั้งแต่ยังไม่มีตัวหนังสือ ใช้การฟังด้วยหูเป็นสำคัญ จึงยกการฟังเป็นประธาน) ทางความ

คิด คือใช้ความคิดพินิจพิจารณา ปัญญาที่เกิดขึ้นทางนี้เรียกว่าจินตามัย (เกิดหรือสำเร็จจากจินตา ความคิด) อีกอย่างหนึ่ง ทางการปฏิบัติ คือทำให้มีให้เป็นขึ้น ปัญญาที่เกิดขึ้นทางนี้เรียกว่าภาวนามัย (เกิดขึ้นหรือสำเร็จจากการทำให้มีให้เป็นขึ้นมา)

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ได้ตรัสรู้ที่เรียกว่า พระโพธิสัตว์ (ผู้ข้องติดอยู่เพื่อความรู้ หรือสัตว์ผู้จะตรัสรู้) ก็ได้ทรงแสวงหาปัญญา คือ ความรู้ที่จะทำให้รอดพ้น ไม่ทรงยอมเชื่ออย่างงมงายไร้เหตุผลในลัทธิศาสนาต่างๆ ที่สั่งสอนกันอยู่แล้ว ดังที่มีคำกล่าวว่า "ทรงแสวงหาอยู่ว่าอะไรเป็นกุศล คือ ความดีความฉลาด" ในที่สุด ทรงได้ปัญญาในสัจจะอย่างสมบูรณ์ที่เรียกว่า "ตรัสรู้" แล้วทรงเที่ยวจาริกไปแสดงสั่งสอนก็เพื่อให้ผู้ฟังรู้เห็นในสัจจะตามเป็นจริง คือเพื่อปัญญา ครั้งที่ทรงแสดงปฐมเทศนาแก่ภิกษุ ๕ รูป มีพระโกณฑัญญะเป็นหัวหน้าจบแล้ว พระโกณฑัญญะฟังรู้เข้าใจที่เรียกว่าเกิดธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรม พระองค์ได้ทรงอุทานว่า "โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอๆ" หาได้ทรงอุทานว่าได้เชื่อเราแล้วๆ ไม่ ฉะนั้น จึงให้ทำความเข้าใจว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา สอนเพื่อปัญญาในสัจจะทั้งหลายของชีวิต

ลองมาตรวจดูลักษณะองค์ประกอบในสรณะทั้ง ๓ ว่าดำเนินไปเพื่อปัญญาอย่างไร พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่ ๑ ซึ่งทรงดำรงอยู่ชั่วระยะเวลาแห่งชีวิตหนึ่ง และก็ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานกว่าสองพันห้าร้อยปีแล้ว พระธรรมเป็นสัจจะและคำสั่งสอนเดิมเพียงแต่ฟังคำกันมา แต่ต่อมาได้เขียนเป็นตัวอักษร แบ่งเป็น ๓ หมวด เรียกว่าไตรปิฎก และภาษาที่เขียนพระไตรปิฎกเรียกว่าภาษามคธหรือภาษาบาลี ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก แสดงว่าในชั้นเดิมพระธรรมแบ่งเป็น ๒ หมวดก่อน คือ ธรรมเป็นคำสอน ๑ วินัยเป็นคำสั่ง ๑ ดังในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ตรัสว่า "ท่านทั้งหลายจะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์ (คำที่เป็นประธาน) คือศาสนามีศาสดาล่วงไปเสียแล้ว เราทั้งหลายไม่มีศาสดาแล้ว ท่านทั้งหลายไม่พึงเห็นอย่างนี้ ธรรมและวินัยใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลที่เราล่วงไป" และในวินัยปิฎกที่เล่าถึงสังคายนาครั้งที่ ๑ ภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน และสังคายนาครั้งที่ ๒ ภาย

หลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ยกขึ้นกล่าวเพียง ๒ หมวด คือ ธรรมและวินัย ฉะนั้นจึงมาแบ่งเป็น ๓ หมวดในภายหลัง ต่อมาพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์พระธรรมสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ได้กล่าวแล้วว่าได้จารึกลงเป็นตัวอักษรในลังกาในพุทธศตวรรษที่ ๕ ต่อมาได้คัดลอกต่อกันออกไปในนานาประเทศ ประเทศไทยเราน่าจะได้รับมานานอย่างต่ำตั้งแต่สมัยสุโขทัย เมื่อบ้านเมืองระส่ำระสายแล้วกลับเป็นปกติ พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ และประชาชนก็ได้สืบเสาะแสวงหาคัมภีร์พระไตรปิฎกมาชำระตรวจทานจารลงใบลานรักษาไว้ ดังเช่นที่ได้เริ่มทำในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้มาทำได้เต็มที่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เรียกว่าสังคายนาเหมือนกัน อักษรที่จารลงใบลานในสมัยก่อนนั้นใช้อักษรขอม และคงรักษาไว้เป็นภาษาบาลี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงมีการชำระพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ใช้อักษรไทยพระราชทานไปไว้ยังวัดต่างๆ ในรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดให้ชำระพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เพิ่มเติมต้นฉบับที่ยังขาดในการพิมพ์ครั้งรัชกาลที่ ๕ ให้สมบูรณ์ขึ้น เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ ซึ่งก็ได้ใช้เป็นฉบับสำหรับศึกษาเล่าเรียนสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน และบัดนี้ก็ได้มีการแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดพิมพ์ขึ้นไว้แล้วเป็นฉบับของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ว่าถึงพระธรรมก็มีคัมภีร์ไตรปิฎกนี้แหละเป็นหลักฐาน ส่วนสรณะที่ ๓ คือพระสงฆ์นั้นก็คือหมู่บุคคลซึ่งเป็นสาวกหรือสาวิกา แปลว่า “ผู้ฟัง” คือศิษย์ของพระพุทธเจ้า ยังมีอีกคำหนึ่ง คือ บริษัท ๔ ก็ได้แก่บุคคล ๔ จำพวกซึ่งเป็นศิษย์หรือผู้นับถือพระพุทธเจ้า คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รวมทั้งสามเณร สามเณรี บัดนี้มีแต่ ภิกษุ สามเณร และ คณะสตรีผู้บวชเป็นแม่ชี และอุบาสก อุบาสิกา หรือ พุทธมามกะ พุทธมามิกา หรือที่รวมเรียกว่าพุทธศาสนิก (ผู้นับถือพระพุทธศาสนา) หรือพุทธิกะ (ผู้นับถือพระพุทธเจ้า) บริษัททั้ง ๔ นี้มีภิกษุบริษัทเป็นหัวหน้าได้บวชหรือศึกษาปฏิบัติรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน ภิกษุบริษัทนี้ คือที่เรียกกันว่า ภิกษุสงฆ์ หรือพระสงฆ์ เมื่อมีภิกษุสงฆ์ก็ต้องมีการสร้างวัดให้อยู่ เพราะภิกษุสงฆ์ไม่อยู่ในบ้าน ดังที่เรียกอีกคำหนึ่งว่า “อนาคาริกะ” หรือ “อนาคาริยะ” แปลว่า คนไม่มีบ้านเรือน เพราะที่เรียกว่า “การบวช” นั้นก็คือการออกจากเรือนจากบ้าน จึงได้เกิดมีวัดขึ้นเป็นที่อยู่แห่งพระภิกษุสามเณร ทั้งเป็นที่เก็บรักษา

คัมภีร์ไตรปิฎกและวัตถุทางพระศาสนาต่างๆ ตลอดถึงเป็นที่ตั้งแห่งปูชนียสถานทั้งปวง มีวัดหลายแห่งได้เป็นที่ตั้งแห่งปูชนียสถานสำคัญขึ้นก่อนแล้วจึงมีพระไปอยู่รักษาในภายหลัง

ประเทศถิ่นที่ชื่อว่ามีพระพุทธศาสนาแผ่เข้าไปหรือเข้ามาตั้งมั่นนั้น มิใช่จะมีแต่คัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อธิบายต่างๆ อย่างเดียว จะต้องมีภิกษุสงฆ์เข้าไปตั้งอยู่ มีวัดเป็นที่อยู่ และเมื่อมีประชาชนชาวประเทศท้องถิ่นนั้นออกบวชเรียนสืบต่อรักษาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเอง ประชาชนชาวบ้านก็นับถือเป็นอุบาสก อุบาสิกา หรือ พุทธมามกะ พุทธมามิกา หรือ เป็นพุทธสาสนิกชนมากกว้างขวางออกไป บรรดาพระและคฤหัสถ์หรือฆราวาสทั้งปวง ก็มีผู้รู้และปฏิบัติพระพุทธศาสนาจำนวนมาก สามารถที่จะสั่งสอนแนะนำให้คนทั้งหลายมีความรู้ความเข้าใจและปฏิบัติได้ถูกต้อง เหมือนดังในประเทศไทยเราเป็นต้น จึงจะเรียกว่ามีพระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งมั่นคง

ในวัดต่างๆ จะพึงเห็นว่ามีถาวรวัตถุที่สำคัญ ดังเช่น โบสถ์หรืออุโบสถ เป็นที่พระสงฆ์ประชุมทำสังฆกรรม วิหาร เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป เหมือนอย่างเป็นกุฏิของพระพุทธเจ้าขณะที่ยังทรงดำรงอยู่ เจดีย์ เป็นที่บรรจุพระธาตุแต่เดิม แต่เมื่อไม่มีพระธาตุก็เป็นที่สักการบูชา หอไตร เป็นที่เก็บพระไตรปิฎกนั้นเอง เรียกในบัดนี้ก็ว่าห้องสมุดของวัด แสดงว่าวัดได้มีห้องสมุดมาตั้งแต่โบราณกาล การเปรียญ หรือ ศาลาการเปรียญ เป็นที่ศึกษาเล่าเรียนอบรมธรรม ฟังธรรม ตลอดถึงเป็นที่ประชุมบำเพ็ญกุศลเท่ากับเป็นโรงเรียน โรงฟังธรรมที่เรียกในสมัยพุทธกาลว่า "ธรรมสภา" และเป็นที่บำเพ็ญกุศล บัดนี้ มักจะมีโรงเรียนแยกไปต่างหาก และมีหมู่กุฏิที่อยู่ของพระสงฆ์

ทางวัดหรือพระสงฆ์เป็นผู้มีหน้าที่ในทาง "ธรรมทาน" คือให้ความรู้พระธรรม ส่วนคฤหัสถ์มีหน้าที่ในทาง "อามิสทาน"คือให้สิ่งต่างๆ อุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ และฟังเรียนปฏิบัติธรรมตามควรแก่ภาวะ พระมหากษัตริย์ไทยเรามีส่วนสำคัญยิ่งในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนามาตั้งแต่โบราณกาล ทั้งได้มีการจัดวิธีการสอนให้เหมาะส่วนกัน ดังที่อาจารย์ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวไว้ในครั้งก่อน

ว่าถึงวิธีการให้ความรู้พระพุทธศาสนา ได้มีหลายอย่าง ตั้งแต่เก่าก่อนมา ดังจะสรุปกล่าวได้ดังนี้

การศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้จริง โดยปกติ เป็นกิจของพระภิกษุสามเณร ซึ่งได้อุทิศชีวิตเพื่อการศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ สามารถใช้เวลาเพื่อศึกษาได้ทั้งหมด

การเล่าเรียนพอสมควร หรือ เพียงการอ่านการฟังธรรมเป็นครั้งคราว โดยปกติเป็นกิจของประชาชนชาวบ้านเมืองทั่วไป พระพุทธเจ้าได้ทรงเห็นแล้วว่าชาวบ้านมีธุรกิจมาก จึงแสดงตั้งวันฟังธรรมไว้ราว ๗-๘ วันต่อหนึ่งครั้ง หรือ ๑ วัน สำหรับคฤหัสถ์จะได้ออกมารักษาศีลฟังธรรมกันดังที่เรียกว่า วันธรรมสวนะ (วันฟังธรรม) หรือวันพระ

ธรรมเนียมให้เด็กชายอยู่ศึกษากับพระในวัดและให้บวชเณรในสมัยเก่า ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งธรรมเนียมให้แสดงตนเป็นพุทธมามกะมามิกาแทนการบวชเณร

ธรรมเนียมให้ชายหนุ่มบวชเป็นภิกษุชั่วคราว เช่น ๓-๔ เดือน

วิธีให้ความรู้ทางลัดอื่นๆ เช่นเขียนภาพพุทธประวัติ ชาดก นรก สวรรค์ ต่างๆ ให้ดูไว้ที่ฝาผนังโบสถ์ เป็นต้น

คำบรรยาย ครั้งที่ ๓

๑๐ มกราคม ๒๕๑๕

วันนี้ จะว่าถึง**สังคมไทยเรานับถือสรณะทั้ง ๓ เป็นที่พึ่งในสถานอะไร** ได้ว่ามาแล้วในครั้งที่ ๑ ว่าสรณะทั้ง ๓ เป็นที่เชื่อกันอย่างไร ในครั้งที่ ๒ ว่าเป็นที่รู้จักกันอย่างไร แต่ในครั้งที่ ๒ นั้นได้กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธศาสนาเข้ามาและวิธีแสดงตนนับถือ กับวิธีสั่งสอนอบรมให้รู้มากกว่าที่จะแสดงว่ารู้จักกันอย่างไร แต่ก็ได้กล่าวมาในครั้งที่ ๑ บ้างแล้วว่าเป็นที่เชื่อถือกันอย่างไร เพราะจะเชื่ออย่างไรนั้นก็เนื่องด้วยระดับความรู้เหมือนกัน คือใครที่เชื่ออะไรอย่างใดก็แสดงว่าผู้นั้นรู้จักหรือเข้าใจอย่างนั้น ในครั้งที่ ๓ นี้แม้จะตั้งหัวข้อว่านับถือเป็นที่พึ่งในสถานอะไร แต่ก็จะต้องกล่าวถึงความเชื่อที่เป็นศรัทธาและความรู้ที่เป็นปัญญาด้วย ตามหัวข้อที่ตั้งไว้ว่า **"สังคมไทยเรานับถือสรณะทั้ง ๓ เป็นที่พึ่งในสถานอะไร"** เป็นหัวข้อที่จำกัดเข้ามาถึงการนับถือของสังคมไทยเรา อาจจะถูกหรือผิดจากความมุ่งหมายตามที่ต้องการในพระพุทธศาสนาก็ได้ ฉะนั้น เพื่อให้เข้าใจถึงความหมายมุ่งหมายเดิมในพระพุทธศาสนาด้วย จะได้กล่าวไปโดยลำดับดังนี้ ๑ ความมุ่งหมายเดิมแห่งการนับถือหรือถึงสรณะ ๒ คนไทยเรานับถือกันในสถานไร ๓ ผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและข้อที่ควรแก้ไข

๑. ความมุ่งหมายเดิมแห่งการนับถือหรือถึงสรณะ

คำว่า **"สรณะ"** ในตำราศัพท์อภิธานัปปทีปิกา ฉบับ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธฯ ให้คำนิยามไว้ดังนี้ ๑ การฆ่า การกำจัด ๒ ที่อยู่อาศัย ๓ วัตถุอันบุคคลรักษา ผู้รักษาก็ว่า ๔ การรักษาและว่า ที่พึ่งรักษา เบียพเสีย กับอีกนิยามหนึ่งว่า นิพพาน

ในตำราศัพท์อื่นทั้งไทยและต่างประเทศ ก็ให้คำนิยามศัพท์อย่างเดียวกัน คำสันสกฤตว่า **"ศรณะ"** อีกอย่างหนึ่ง สรณะรูปเดียวกันในภาษาบาลีแปลว่า ที่ระลึก เครื่องระลึก แต่เทียบคำสันสกฤตว่า **"สฺมฺฤณ"** มูลศัพท์อันเดียวกันกับคำว่า **"สติ"** สันสกฤตว่า **"สฺมฺฤติ"** ไทยเราก็ใช้คำว่า **สมฤดี** (อีกคำหนึ่ง สรณ จาก ส+รณ แปลว่า เป็นไปกับสงคราม ซึ่งมิได้ใช้ในความหมายในที่นี้) จากคำนิยามข้างต้นนี้ **สรณ** ในรูปศัพท์บาลี จึงอาจแปลได้ว่า ที่พึ่งที่ระลึก ที่กำจัด ตลอดถึงที่นับถือ ฉะนั้น คำแปลที่ให้ไว้ข้างต้นว่า **"ที่พึ่ง"** **"ที่พึงกำจัดภัย"** **"ที่พึ่งที่ระลึก"** หรือ **"ที่ระลึกนับถือ"** ก็ใช้ได้ทั้งนั้น

ในชั้นเดิม การลั่นวาจาถึงสรณะทั้ง ๓ เป็นเรื่องของผู้ฟังธรรมเอง พระพุทธเจ้ามิได้ทรงแนะนำให้ใครถือพระองค์พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ แต่ได้ทรงแสดงธรรมสอน ครั้นทรงแสดงธรรมจบแล้ว ผู้ฟังเองได้ปัญญาและศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรมคำสอน จึงแสดงตนและบางรายได้กล่าวสรรเสริญการแสดงธรรมของพระองค์ด้วย ผู้ฟังที่ขอบวชตามพระองค์ ชั้นแรกทรงรับเองด้วยวิธีเพียงตรัสรับว่า "มาเถิดภิกขุ" ดังกล่าวในครั้งที่ ๒ หรือ "จงเป็นภิกขุมาเถิด" จากคำบาลีว่า "เอหิ ภิกฺขุ" เพียงเท่านี้ก็สำเร็จเป็นภิกขุ หรือ ภิกษุ วิธีอุปสมบทชั้นแรกแบบนี้เรียกว่า "เอหิภิกขุอุปสัมปทา" แปลว่า "อุปสมบทด้วยวาจาว่าจงเป็นภิกขุมา" ต่อมา ทรงอนุญาตให้พระสาวกเฉพาะรูปให้อุปสมบทได้ จึงทรงบัญญัติวิธีให้อุปสมบทด้วยวิธีให้ถึงสรณะทั้ง ๓ วิธีนี้เรียกว่า "ติสรณคมนุปสัมปทา" แปลว่า "อุปสมบทด้วยถึง ๓ สรณะ" ต่อมาจึงทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นผู้ให้อุปสมบทด้วยวิธีที่เรียกว่า "ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา" แปลว่า "อุปสมบทด้วยวิธีสวดกรรมวาจา คือสวดประกาศรวมเป็น ๔ เที่ยวทั้งญัตติ" ซึ่งใช้สืบต่อมาจนบัดนี้ เรื่องนี้มีอธิบายไว้ในหนังสือวินัยมุขเล่มหนึ่งกัณฑ์ที่ ๑ ในหนังสือนั้น กล่าวว่า "ในยุคต้นแห่งตรัสรู้ การรับเข้าหมู่หรือรับบวชให้ภิกษุ สำเร็จด้วยอำนาจบุคคล คือ พระศาสดาทรงเองบ้าง สาวกทำบ้าง...จำเนียรกาลล่วงมา พระศาสนาเจริญแพร่หลายขึ้นโดยลำดับ มีคนนับถือมาก พุทธบริษัทมีทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ ทั้งชายทั้งหญิง พระศาสดามีพระประสงค์จะทรงประดิษฐานให้เป็นหลักมั่นคง พระองค์ทรงมุ่งประโยชน์มหาชนยิ่งกว่าผลส่วนพระองค์เอง จึงได้ทรงอนุญาตมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการบริหาร คณะสงฆ์นั้นไม่ใช่ภิกษุเฉพาะรูปดังคนสามัญเข้าใจกัน

อยู่ ภิกษุหลายรูปเข้าประชุมกันเป็นหมู่เพื่อทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนประชุมแห่งพวกสมาชิกของสมาคมนั้นๆ ซึ่งมีอำนาจให้สำเร็จกิจธุระของเขา นี้เรียกว่าสงฆ์ สงฆ์นั้นย่อมมีองค์เป็นกำหนดสำหรับกิจนั้นๆ กิจโดยมากต้องการสงฆ์มีภิกษุ ๔ รูป สงฆ์ผู้ทำกิจเช่นนี้ เรียกว่าจตุวรรค แปลว่ามีพวก ๔ แต่กิจบางอย่างต้องการสงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปบ้าง ๑๐ รูปบ้าง ๒๐ รูปบ้าง สงฆ์ผู้ทำกิจเหล่านั้นเรียกว่า ปัญจวรรค มีพวก ๕ ทสวรรค มีพวก ๑๐ วีสติวรรค มีพวก ๒๐ เป็นลำดับกัน ตกมาถึงชั้นนี้ อุปสัมปทา คือรับบวชคนให้เป็นภิกษุเข้าหมู่ จึงเป็นหน้าที่ของสงฆ์จะพึงทำด้วยอย่างหนึ่ง พระศาสดาจึงทรงงดการประทานอุปสมบทด้วยพระองค์เสีย และทรงเลิกการให้อุปสมบทของสาวกเสียด้วย ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำด้วยวิธีที่เรียกว่า ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา...ครั้นทรงเลิกติสรณคมนุปสัมปทาเสียแล้ว ได้ทรงอนุญาตให้เอาวิธีนั้นมาใช้บวชกุลบุตร ผู้มีอายุยังหย่อน ไม่ครบกำหนดเป็นภิกษุ ให้เป็นสามเณรยังเสร็จด้วยอำนาจบุคคลหรือภิกษุผู้เถระนั้นเอง เมื่อเกิดมีสามเณรขึ้น การบวชจึงเป็น ๒ คือ บวชเป็นภิกษุ เรียกว่า อุปสัมปทา หรือ อุปสมบท บวชเป็นสามเณรเรียกว่า บรรพชา และวิธีที่สงฆ์จะให้อุปสมบทก็ให้แก่ผู้ได้รับบรรพชาเป็นสามเณรมาแล้ว นี้ใช้เป็นธรรมเนียมมาจนบัดนี้”

ฉะนั้น ธรรมเนียมการถึงสรณะ ๓ จึงมาจากวิธีบวชตามที่มีบัญญัติไว้ในพระวินัยดังกล่าว และในชั้นต้นก่อนแต่ทรงตั้งวิธีบวช ผู้ฟังธรรมได้ลั่นวาจาถึงสรณะเอง จึงน่าจะมาค้นหาดูว่าคำสอนที่เกี่ยวแก่สรณะพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนไว้อย่างไร ได้พบคำที่ตรัสสอนให้มีที่พึ่งดังจะยกมา ๒ แห่งดังนี้

๑. ตรัสสอนว่า “ท่านทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ เป็นสรณะ อย่ามีสิ่งอื่นเป็นสรณะ ท่านทั้งหลายจงมีธรรมเป็นเกาะ เป็นสรณะ อย่ามีสิ่งอื่นเป็นสรณะ

๒. ตรัสสอนว่า “ท่านทั้งหลายจงมี นาถะ คือที่พึ่งอยู่เถิด อย่าไม่มีที่พึ่งอยู่เลย เพราะว่าผู้ที่เป็นอนาถะ (ไม่มีที่พึ่ง) อยู่เป็นทุกข์” ต่อจากนี้ ตรัสธรรมเป็นเครื่องกระทำที่พึ่ง ๑๐ ประการ คือ (๑) ศีล รักษากายวาจาให้เรียบร้อย (๒) พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้สดับตรับฟังมาก คือ เรียนมาก (๓) ความเป็นผู้มีเพื่อนดีงาม (๔) ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย (๕) ความขยันช่วยเอาใจใส่ในกิจธุระของเพื่อนร่วมปฏิบัติชอบ (๖) ความใคร่ในธรรมที่ชอบ (๗) ความเพียรพยายามในการปฏิบัติเหตุในทางที่ชอบ

ยิ่งๆ ขึ้น (๘) ความสันโดษยินดีพอใจในผลที่ได้รับ (๙) ความมีสติรอบคอบ (๑๐) ความมีปัญญารอบรู้

ตามที่มา ๒ แห่งที่ยกมานี้ แสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ทุกคนมีนาถะคือที่พึ่ง อย่าเป็นคนอนาถะ หรือ ที่เรียกกันในภาษาไทยว่า อนาถา ไม่มีที่พึ่ง หรือ ไร้ที่พึ่ง ใครหรืออะไรจะเป็นที่พึ่งได้ ก็ตรัสสอนว่า ให้มีตนเองนี้แหละเป็นที่พึ่ง กับ ให้มีธรรมเป็นที่พึ่ง ว่าถึงตนเป็นที่พึ่ง ได้ตรัสไว้ในธรรมบทอีกว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ บุคคลผู้มีตนอันฝึกดีแล้วย่อมได้ที่พึ่งที่ได้ด้วยยาก” ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าคำสอนโดยตรงของพระพุทธเจ้านั้น สอนให้พึ่งตน สอนให้พึ่งธรรม ด้วยวิธีทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนได้ คือ ฝึกฝนตนให้ดีในธรรม มีความประพฤติดีที่ เรียกว่าศีลเป็นต้น ดังกล่าวในธรรม ๑๐ ข้อนั้น

คราวนี้ เมื่อเกิดมีธรรมเนียมถึงสรณะทั้ง ๓ จึงเกิดมีสรณะขึ้นถึง ๔ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และตนเองซึ่งพระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นเป็นอันดับแรก ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่า จะไม่ขัดแย้งกันหรือ ทั้งในที่มาบางแห่ง ยกขึ้นทีละข้อ และปฏิเสธด้วยว่าไม่มีที่พึ่งอื่นอีกทีละข้อเหมือนกัน เมื่อนำมารวมกันเข้า ก็ดูเหมือนปฏิเสธกันเองไปทั้งหมด เรื่องนี้พิจารณาดูให้ดีตามคลองธรรมในพระพุทธศาสนา จะเห็นว่าไม่ขัดแย้งกัน ไม่ปฏิเสธกัน เพราะแต่ละข้อต่างเป็นสรณะในแต่ละลักษณะ ทุกลักษณะต่างรวมกันอยู่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้า ทรงเป็นสรณะ คือ ที่พึ่ง ในฐานะที่ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเหมือนอย่างบุคคลผู้ชูดวงประทีปในที่มืด เพื่อว่าคนมีจักษุจะได้มองเห็นทางเดิน

๒. พระธรรม เป็นสรณะ ที่พึ่ง ในฐานะที่เป็นทางปฏิบัติดำเนิน เหมือนอย่างทางเดินที่สว่างขึ้นด้วยแสงประทีปที่พระพุทธเจ้าทรงชูขึ้นให้มองเห็น

๓. พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่ง ในฐานะที่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมได้รับผลมาแล้วเป็นพยานแห่งความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และช่วยดำรงพระศาสนาสั่งสอนสืบต่อมา เหมือนอย่างผู้ที่เคยเดินทางนั้นมาแล้วตามแสงสว่างของดวงประทีปที่พระพุทธเจ้าทรงชูขึ้นและช่วยส่องดวงประทีปสืบต่อกันมาทำให้ทางนั้นสว่างอยู่เป็นทางสะดวกที่ใครๆ จะเดินตลอดมาเป็นพันๆ ปีจนถึงปัจจุบัน

๔. ตนเอง เป็นสรณะที่พึ่งของตน ในฐานะที่ต้องเป็นผู้ปฏิบัติดำเนินด้วยตนเองคือจะต้องลืมตาดูทางที่พระพุทธเจ้าทรงชูประทีปส่องให้ดู และพระสงฆ์ช่วยชูประทีปส่องสืบต่อมา เมื่อลืมตาดูเห็นทาง ก็ย่อมจะเห็นว่าเป็นทางที่ไม่เปลี่ยว ปราศจากอันตรายเป็นทางเกษมสวัสดี มีผู้เดินมาแล้ว กำลังเดินอยู่ข้างหน้า และกำลังเดินอยู่ด้วยกันก็มี จะต้องเดินทางนั้น คือ จะต้องปฏิบัติด้วยตนเอง ถ้าหากตนเองไม่ลืมตาดูทาง และไม่ปฏิบัติเดินทางนั้น สรณะ ๓ ข้างต้นก็ไม่มีประโยชน์ ข้อนี้ถ้านึกดูถึงที่พึ่งอื่นๆ เทียบ จะทำให้เห็นง่ายเข้าอีก คือ ทุกๆ คนจะต้องมีที่พึ่ง เช่นที่บ้าน จะต้องมีมารดาบิดาเป็นที่พึ่งหรือไม่เป็นเช่นนั้นก็จะต้องมีญาติผู้อุปการะหรือบุคคลผู้อุปการะเป็นที่พึ่ง ในชั้นแรกเมื่อเข้าโรงเรียน ก็จะต้องมีครูอาจารย์เป็นที่พึ่งให้วิชาความรู้ ดังนี้เป็นต้น แต่ทุกๆ แห่ง ก็จะต้องมีตนเองเป็นที่พึ่งของตนรวมอยู่ด้วย ไม่เช่นนั้น ที่พึ่งภายนอกอื่นๆ ก็จะเป็นที่พึ่งไม่ได้ เช่นมารดาบิดาเป็นที่พึ่งด้วยเป็นผู้ให้ความอุปการะทั้งปวง เช่นให้อาหาร มารดาบิดาจะช่วยได้อย่างมากที่สุดก็เพียงนำอาหารมาวางไว้ให้ หรือป้อนให้ แต่บุตรธิดาจะต้องหยิบตักอาหารเข้าปากเอง หรือจะต้องอ้าปากออกรับการป้อน จะต้องเคี้ยวกลืนอาหารเข้าไปด้วยตนเอง กิจเหล่านี้ตนต้องทำเองทั้งนั้น ดังที่เรียกว่าต้องพึ่งตน ใครจะทำให้หาได้ไม่ ในการไปโรงเรียน มารดาบิดาเป็นที่พึ่งในการจัดหาเครื่องเรียนและสิ่งต่างๆ ให้ ครูที่โรงเรียนก็เป็นที่พึ่งในการสอน แต่นักเรียนทุกคนจะต้องเรียนด้วยตนเอง จะต้องฟังคำสอนของครู จะต้องพิจารณาให้เข้าใจ จะต้องจดบันทึก จะต้องไต่ถามค้นคว้า เหล่านี้ต้องพึ่งตนเองทั้งนั้น จึงจะได้ความรู้ความสำเร็จในการศึกษา มารดาบิดาหรือใครๆ จะมาช่วยเรียนแทนให้หาได้ไม่ เมื่อว่าถึงทางพระศาสนาก็เหมือนกัน พระพุทธเจ้าก็ทรงเป็นครูผู้หนึ่ง ที่เรียกว่า "พระศาสดา" ทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็คือ ทรงแสดงความจริงนั้นเองสั่งสอน เพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็นบาปคือ ความชั่ว อะไรเป็นบุญคือ ความดี และทรงสั่งสอนให้รู้ว่าทั้งหมดนี้เนื่องมาจากจิตใจเป็นสำคัญ จึงสรุปคำสอนเป็นอย่างย่อที่สุด ๓ ข้อ คือ ๑ไม่ทำบาปทั้งปวง ๒ ทำกุศลคือความดีให้ถึงพร้อม ๓ ชำระจิตของตนให้ผ่องใส นี้คือ ทางปฏิบัติที่ทรงสั่งสอนไว้ ซึ่งพระสงฆ์ได้ปฏิบัติมาแล้วและก็ได้สั่งสอนสืบต่อมา แม้มีพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์พร้อมที่เป็นสรณะอยู่ดังนี้แล้ว ถ้าบุคคลไม่หันไปพึ่งท่าน คือ ไม่ลืมตาดู เปิดหูฟัง

ไม่เดินไปตามทางที่ทรงสั่งสอน ก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากสรณะเหล่านี้ ท่านจะมาทำให้ใครเป็นคนดีหรือคนชั่วโดยที่ตนไม่ทำด้วยตนเองหาได้ไม่ กิจเหล่านี้ตนจะต้องทำเอง คือ เมื่อทำชั่วก็ต้องเป็นคนชั่วเอง จะมีสรณะอะไรมาช่วยให้ไม่ต้องเป็นคนชั่วหาได้ไม่ เมื่อทำดีก็เป็นคนดีด้วยตนเอง จะมีสรณะอะไรมาช่วยให้เป็นคนดีโดยไม่ต้องทำก็หาได้ไม่เช่นเดียวกัน แต่เมื่อทำชั่ว ก็ชื่อว่าทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนไม่ได้ ต่อเมื่อทำดี จึงจะชื่อว่าทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนได้ และจะละชั่วทำได้ดีก็ต้องอาศัยสรณะทั้ง ๓ ดังกล่าวแล้ว สรณะทั้ง ๓ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ อาจยกขึ้นกล่าวอย่างสรุปเพียงข้อหนึ่งคือธรรมดังที่อ้างมาข้างต้น รวมเข้ากับตนเองอีกหนึ่ง จะได้สรณะอย่างย่อ ๒ คือ ธรรม กับ ตน ตนที่จะเป็นที่พึ่งของตนได้ก็จะต้องเป็นตนที่มีธรรมคือที่ฝึกดีแล้วตามหลักธรรมดังกล่าวเป็นตัวอย่างข้างต้น การศึกษาให้เกิดปัญญาก็เป็นการฝึกฝนตนแต่ละอย่าง

ว่าถึงการศึกษาที่จะให้เกิดผลสมบูรณ์ตามหลักศึกษาในพระพุทธศาสนา คือ ศึกษาให้มีความเห็นชอบ ความดำริชอบ อันรวมเป็น ปัญญาสิกขา (ศึกษาในปัญญา) เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ อันรวมเป็นศีลสิกขา (ศึกษาในศีล) ความเพียรชอบ ความมีสติชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ รวมเป็นจิตตสิกขา (ศึกษาในจิต) คือ มรรคมีองค์ ๘ อันรวมเข้าเป็นสิกขา หรือศึกษา ๓ เหล่านี้แหละล้วนเป็นธรรมที่ทำที่พึ่ง ซึ่งมีอยู่หลายชั้น ตั้งแต่ชั้นที่เป็นโลกิยะสำหรับชาวโลกทั่วไป จนถึงชั้นที่เป็นโลกุตระสำหรับผู้ที่สละโลกดังที่อาจารย์ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เคยกล่าวไว้ ความมุ่งหมายเดิมแห่งการนับถือ หรือถึงสรณะย่อมมีดังกล่าวมานี้ ซึ่งจะต้องมี ๒ สิ่ง คือ ธรรม และตนเอง และธรรมก็ย่อมโยงถึงพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์เข้าด้วยกันตามที่มีความสัมพันธ์กัน

ยกตัวอย่าง อะไรคือความเห็นชอบ ข้อนี้มีอธิบายได้ตั้งแต่ชั้นต้นจนถึงชั้นสูง เช่นอธิบายว่าได้แก่ความเห็นถูกต้องจริงตามเหตุผล เช่นเห็นว่า ผลคือความประพฤติออกมาทางกาย วาจา ย่อมมาจากเหตุภาวะทางจิตใจ เช่นพระสารีบุตรได้อธิบายไว้ว่าความประพฤติที่เป็นอกุศลธรรม อันเป็นเครื่องเบียดเบียนต่างๆ เช่นฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้างเป็นต้น เป็นผลที่เกิดจากเหตุอันเรียกว่า “อกุศลมูล มูลคือเหตุแห่งอกุศล” คือ โลภ โกรธ หลง ส่วนความประพฤติที่ดีเป็นกุศลกรรม เป็นผลที่เกิดจาก

เหตุอันเรียกว่า "กุศลมูล มูลคือเหตุแห่งกุศล" คือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง นี้นับว่าเป็นสามัญสัจจะ คือ สัจจะที่เป็นสามัญทั่วไป ท่านอธิบายอย่างนี้จนถึงสัจจะที่เป็นอริยสัจจะ คือสัจจะอย่างสูง คือ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และตรัสสอนไว้ตั้งแต่ในเบื้องต้น เหตุผลนี้เป็นหลักในคำสอนของพระพุทธเจ้า ในชั้นแรกทรงสอนหนักไปในเหตุผลทางโลกุตระ (พ้นโลก) แต่ภายหลังทรงสั่งสอนผ่อนลงมาทางโลกิยะ (เกี่ยวกับโลก หรือ ทางโลก) เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่เป็นสุขทั้งในปัจจุบันและในอนาคตของชีวิต

รวมความเข้ามาแล้ว คำสอนทั้งปวงของพระพุทธเจ้ารวมเข้าในลักษณะ ๓ อย่างคือ

(๑) ทรงสอนเพื่อให้รู้ในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

(๒) ทรงสั่งสอนมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

(๓) ทรงสั่งสอนเป็นอัศจรรย์ คือ ผู้ที่ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่ความปฏิบัติ

๒. คนไทยเรานับถือกันในสถานไร

คนไทยเรานั้น เมื่อพิจารณาตามวัตถุที่สร้างขึ้นทางศาสนา ตามอาการที่แสดงออกแก่ทางศาสนาแสดงว่า ได้รับถือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งทางจิตใจอย่างจริงจังมั่นคงเป็นส่วนใหญ่ และเหตุสำคัญที่นำให้คนไทยเรานับถือนั้นก็คือความบริบูรณ์ด้วยเหตุผลในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งต้องด้วยลักษณะอัธยาศัยจิตใจของคนไทยที่ชอบเหตุผล อันเป็นลักษณะข้อสำคัญของความเป็นไทของคนไทย คำที่กล่าวนี้มีหลักฐานที่จะอ้างได้ คือ ตามประวัติศาสตร์คนไทยเราก็นับถือลัทธิเทพหรือวิญญาณต่างๆ มาก่อน แต่เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่เข้ามาได้ประจักษ์ว่าบริบูรณ์ด้วยเหตุผล คือ มีสัจจะตามเหตุผลที่อาจตรองตามให้รู้ให้เห็นจริง และปฏิบัติให้บังเกิดผลเป็นความสุขความเจริญได้ จึงรับนับถือพระพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาเองที่แผ่เข้ามานั้น ก็มี ๒ สาย คือ สายมหายาน และสายเถรวาท มีบันทึกของฝรั่งว่าไทยสมัยน่านเจ้าเมื่อครั้งยังอยู่ในประเทศจีน นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน แม้ในประเทศไทยปัจจุบันลัทธิมหายานก็เคยแผ่เข้ามา แต่คนไทย

ส่วนใหญ่ไม่รับลัทธิมหายาน รับลัทธิเถรวาทซึ่งบริบูรณ์ด้วยเหตุผลที่เป็นปัจจุบันธรรมมากกว่า และโดยเฉพาะบริบูรณ์ด้วยเหตุผลที่เป็นโลกิยธรรมสำหรับโลกนี้มากกว่า คนไทยส่วนใหญ่น่าจะต้องการมีที่พึ่งทางจิตใจอยู่เป็นสุขในโลก ทั้งโลกนี้และโลกหน้า ซึ่งพระพุทธศาสนามีให้อย่างสมบูรณ์ และมีให้อย่างมีเหตุผล และในเถรวาทเอง ก็มีคัมภีร์พระไตรปิฎก ประกอบด้วยคำสั่งสอน ๓ หมวด คือวินัยปิฎก หมวดวินัย สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร อภิธัมมปิฎก หมวดอภิธรรม ปรากฏว่าคนไทยเรานับถือสุตตันตปิฎก ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่สอนบุคคลในระดับต่างๆ มีหลักฐานว่าสอนใครที่ไหนโดยมาก และมีเหตุผลที่ตรองเห็นได้โดยทั่วๆ ไป เป็นประโยชน์ในการนำมาปฏิบัติได้ทั่วไปทั้งฆราวาส ทั้งพระ ส่วนวินัยปิฎกนั้นสำหรับบรรพชิตคือผู้ออกบวชจะพึงปฏิบัติ อภิธัมปิฎกนั้นดูคนไทยทั่วไปไม่สนใจมากนัก แต่ก็มิใช่ว่าจะไม่มีผู้ศึกษาให้มีความรู้ หนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นหนังสือแต่งในภาษาไทยเก่าที่สุดซึ่งปรากฏอยู่ นอกจากศิลาจารึก ที่กล่าวว่าเป็นพระราชนิพนธ์พระมหาธรรมราชา (พญาลิไทย) กรุงสุโขทัย ก็แสดงว่าในยุคนั้นได้มีความรู้อภิธัมมปิฎกเป็นอย่างดีแล้ว ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็ยังใช้อภิธัมมสวดในพิธีศพ ถ้าเป็นพิธีมงคลใช้สวดแต่พระสูตร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนเล่าไว้ในหนังสือเล่มหนึ่งว่ามีนิทานที่เล่ากันมาว่า เรือทรงพระไตรปิฎกมาจากลังกาทวีป บังเอิญให้เกิดพายุพัดเอาเรือลำที่ทรงวินัยปิฎกไปเมืองมอญ พัดเอาเรือลำที่ทรงสุตตันตปิฎกมาเมืองไทย ส่วนลำที่ทรงอภิธัมมปิฎกไปเมืองพม่า นิทานเรื่องนี้ตรงกับความนิยมของประเทศทั้ง ๓ นี้ คือมอญนิยมเคร่งวินัย ไทยอยู่สถานปานกลาง นิยมพระสูตร ส่วนพม่านิยมอภิธรรม พระสูตรที่สอนให้ใช้เหตุผลดังเช่นกาลามสูตร น่าจะเป็นที่ถูกอัธยาศัยคนไทยส่วนใหญ่มาก ได้กล่าวถึงมาครั้งหนึ่งแล้ว ในท้ายพระสูตรนี้ยังได้กล่าวถึงข้ออุ่นใจ ๔ ประการของคนที่มีจิตประกอบด้วยเมตตา กรุณา เว้นจากกรรมที่เบียดเบียนใครๆ ประกอบกรรมที่ดี คือ

๑. อุ่นใจว่า ถ้าโลกหน้ามี ผลแห่งกรรมที่ทำดีหรือชั่วมี เราก็จะไปดีแน่

๒. อุ่นใจว่า ถ้าโลกหน้าไม่มี ผลแห่งกรรมที่ทำดีหรือชั่วไม่มี เราก็จะรักษาตนให้เป็นคนไม่มีเวร ไม่มีความลำบาก ไม่มีทุกข์ มีแต่สุขในชาตินี้

๓. อุ่นใจว่า ถ้าเมื่อใครทำบาป บาปชื่อว่าเป็นอันทำ เราก็ไม่ได้คิดบาปให้แก่ใครๆ ไหนเลย ทุกข์จักมาถูกต้องเราผู้มิได้ทำบาป

๔. อุ่นใจว่า ถ้าเมื่อใครทำบาป บาปไม่ชื่อว่าเป็นอันทำ เราก็ได้พิจารณาเห็นตนเป็นคนบริสุทธิ์แล้วทั้ง ๒ ส่วน

ฉะนั้น เมื่อว่าถึงหลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริงแล้ว เรื่องโลกหน้า เรื่องนรกสวรรค์ไม่ใช่เรื่องสำคัญ ไม่ใช่เรื่องหลักแห่งพระศาสนา เรื่องที่เป็นเรื่องหลักนั้น คือเหตุผลตามสัจจะหรือสัจจะตามเหตุผลที่ทุกคนอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ และอาจลงความเห็นว่า อะไรเป็นกรรมชั่วที่ควรละ อะไรเป็นกรรมดีที่ควรทำ มีเหตุผลสมบูรณ์อยู่ในปัจจุบัน และความสมบูรณ์ด้วยเหตุผลดังนี้มีอยู่ในคำสอนที่เป็นพระพุทธศาสนาทั่วไปทุกระดับ

ส่วนวิธีการเผยแผ่นั้นย่อมเป็นไปตามยุคสมัย เช่นในสมัยเก่าก่อน วิธีชักจูงใจคนให้ศรัทธา ใช้วิธีปุคคลาธิฐาน (ยกบุคคลเป็นที่ตั้ง) เช่นผูกเป็นนิทาน บางทีก็ฝากประวัติศาสตร์ไว้ในนิทาน เช่นเขียนไว้ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับรอยพระพุทธบาทไว้ที่เขาพระพุทธบาท สระบุรี เสด็จมาประทับที่พระแท่นศิลาอาสน์ วัดพระแท่นศิลาอาสน์ จังหวัดอุตรดิตถ์ ตลอดถึงเสด็จมาปรินิพพานที่พระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น คนเก่าๆ ที่เชื่อจริงๆ อย่างนี้มีไม่น้อย นอกจากนี้เขียนภาพนรกสวรรค์ไว้ที่ผนังโบสถ์เป็นต้น เพื่อให้คนศรัทธาในคำสอนเรื่องบุญเรื่องบาป ซึ่งก็ได้ผลในสมัยเก่าเป็นอันมาก ซึ่งนับว่าเป็นวิธีที่ฉลาดตามสมัย

อนึ่ง ท่านผู้ปกครองแผ่นดิน โดยเฉพาะ คือ พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ก็มิได้ทรงตัดแยกออกไปส่วนหนึ่ง แต่ได้ทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ช่วยในด้านให้การศึกษาอบรมศีลธรรม ตลอดถึงวิชาการต่างๆ แก่ประชาชนและเด็กทั้งปวง มิให้ตัดช่องไปแต่การวัดเท่านั้น ดังพระราชหัตถเลขาแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลงวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ ตอนหนึ่งว่า “เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเง่าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง

การสอนศาสนาในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้า ถ้าเป็นคนที่เล่าเรียนคงจะประพฤติตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้น และโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่า ถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียน ที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างใหม่ๆ ที่คนจะเข้าใจง่ายและเป็นความประพฤติของคฤหัสถ์ชั้นต่ำๆ ขึ้นได้จะเป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้เสมออธิบายธรรมจักษุ ก็ยังสูงอยู่ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านมากๆ ขึ้น และระวังอย่าให้มีโช๊ด[๑] และถ้ามีคำสำหรับครูสอบถาม เช่น ศีล ๕ ถามว่า อะไรเป็นองค์ที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้น ซึ่งให้เด็กต้องจำในใจในคำซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้จะเป็นการดี”

อันที่จริง คณะสงฆ์ได้มีส่วนช่วยการศึกษาของชาติมาตั้งแต่โบราณกาลแล้ว แต่เป็นการเฉพาะบุคคลเฉพาะวัด มิใช่เป็นการหลวงหรือการแผ่นดิน มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงตั้งการศึกษาธรรม ทรงชำระ ทรงรจนาหนังสือมากมาย ทรงนำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ถึงพระสงฆ์และประชาชนทั่วไป คณะสงฆ์ในต่อมาก็ได้ดำเนินรอยตามและขยายงานออกไป จนบัดนี้ มีวิทยาลัยสงฆ์มีงานพระธรรมฑูตเป็นต้น ก็เพื่อให้ทางด้านปัญญาให้มากขึ้น ตามทางแห่งปัญญาดังกล่าวข้างต้น

---

[๑] “โช๊ด” เป็นศัพท์แผลง มีความหมายว่าฝรั่งจัดแท้ (ดูพระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ฉะบับของคุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๕ เล่ม ๒ หน้า ๔๑๐)

๓. ผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและข้อที่ควรแก้

ผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน น่าสังเกตว่า

ผลที่ฝังเป็นสันดาน เช่นความมีอัธยาศัยแอบแนบอยู่ด้วยธรรมหลายข้อในพระพุทธศาสนา ปรากฏเป็นลักษณะอัธยาศัยของคนไทยส่วนใหญ่ ดังที่กล่าวในครั้งก่อน

ผลคือความที่เหินห่างออกไปทั้งทางศรัทธาและปัญญา ทั้งทางความประพฤติ ข้อนี้เกิดจากเหตุหลายอย่างที่จะต้องแก้ไข เป็นต้นว่า

๑. ความบกพร่องทางวิธีการสอน ซึ่งจะต้องแก้ไขให้เหมาะกับสมัยที่เจริญด้วยความรู้ทางวิทยาศาสตร์ อันจะต้องเน้นหนักด้วยสัจจะตามเหตุผล หรือเหตุผลตามสัจจะที่มีอยู่สมบูรณ์ในพระพุทธศาสนา เรื่องนรกสวรรค์หรือโลกหน้าเป็นเรื่องประกอบ ถึงแม้จะมีหรือไม่มี คนทำความดีก็มีเหตุผลที่จะได้รับความอุ่นใจ

๒. ความบกพร่องทางความร่วมมือ คือสถาบันที่เกี่ยวข้องกันทั้งหลายจะต้องร่วมมือเพื่อให้มีการอบรมสั่งสอน เพราะจะต้องมีบุคคล ๒ ฝ่าย คือ ผู้ให้การสั่งสอนอบรม กับผู้รับ จะต้องมีวิธีการให้ทั้ง ๒ ฝ่ายได้มาพบกันในที่ซึ่งกำหนดไว้ ให้เป็นการเพียงพอแก่ความต้องการ ดังเช่นที่ได้จัดขึ้นในที่นี้

๓. ความบกพร่องอื่นๆ

เมื่อวันวิสาขปุณณมี พ.ศ. ๒๔๗๑ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือพุทธมามกะ พระราชทานแจก ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำนำไว้มีความหมายตอนหนึ่งว่า "ส่วนพระพุทธศาสนานั้นตรงกันข้าม เวลานี้กลับมีผู้ที่มีปัญญาหวนมาเล่าเรียนและนับถือมากขึ้นทุกที เพราะเป็นศาสนาที่จริงที่สุขุมลึกซึ้งอย่างยิ่ง ไม่ขัดกับความรู้ในทางวิทยาศาสตร์ ทั้งไม่ต้องมีความเชื่ออย่างงมงาย เป็นศาสนาที่ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสย่อมเชื่อได้และแลเห็นจริงตามได้ด้วยปัญญา ด้วยเหตุเหล่านี้จึงมีพวกที่เคยนับถือศาสนาคริสตังหวนมาศึกษามาก และชาวยุโรปบางพวกถึงกับเห็นว่า พระพุทธศาสนานั้นจะเป็นสิ่งที่จะนำความสุขมาสู่โลกนี้ได้ และจะแก้นิสัยอันนิยมไปแต่ทาง

โลก (Materialistic Spirit) ของชนสมัยนี้ได้ จะเป็นทางป้องกันมิให้อารยธรรมของชาวยุโรปเสื่อมสูญไปได้ แต่แม้เป็นดังนี้ พุทธศาสนิกชนก็ยังหาได้พยายามที่จะเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายยิ่งขึ้นไม่

สำหรับประเทศสยามนั้นก็ได้มีส่วนในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอยู่บ้างในเวลานี้ เช่นได้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นใหม่เป็นต้น สำหรับการเผยแผ่นั้น จะทำเพียงเท่านี้ก็พองามอยู่ แต่สำหรับการสั่งสอนในประเทศของเราเองนั้น จะนับว่าทำดีแล้วไม่ได้เลย การสอนเด็กต้องนับว่าบกพร่องที่สุด เมื่อแต่ก่อนนี้ยายแก่หรือพี่เลี้ยงในบ้านก็ได้พยายามสอนบ้างอย่างงูๆ ปลาๆ ครั้นมาบัดนี้ต้องนับว่ากลับทรุดโทรมลงไปอีก เพราะการสอนในบ้านก็เกือบจะไม่มี การสอนตามวัดก็น้อยลง เพราะมีโรงเรียนอื่นๆ แทนพระสอนหนังสือ ตามโรงเรียนก็หาได้สอนศาสนาอย่างจริงจังไม่ จนเด็กที่สวดมนต์ได้มีน้อยที่สุด และไหว้พระไม่เป็นก็มี ผู้ที่จะเล่าเรียนมักเป็นคนอายุมากที่บวชบ้าง ที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาบ้าง แต่ที่เรียนจริงก็ต้องนับว่าน้อยมาก ถ้าเปรียบกับจำนวนพลเมืองทั้งหมด การสั่งสอนเด็กที่ยังบกพร่องอยู่นั้น น่าจะแก้ไขได้ไม่ยากนัก และเป็นของที่ควรพยายามแก้อย่างยิ่ง จริงอยู่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ลึกซึ้งสอนให้เด็กเข้าใจยาก แต่ก็มีธรรมที่สอนได้มากมายเช่นเรื่องกรรมและอื่นๆ อีกที่จะหยิบเลือกได้ สำหรับโรงเรียนของรัฐบาลจะได้จัดการให้มีการสอนศาสนาขึ้นอีกหวังว่าจะเป็นผลได้บ้าง แต่การสอนในโรงเรียนนั้น ไม่ดีจริงเท่ากับบิดามารดาสอนเองในบ้าน ในพวกคริสตังเขาย่อมสอนลูกหลานของเขาเกือบจะตั้งแต่เกิดก็ว่าได้ ส่วนสำหรับคนไทยนั้นที่อยากจะสอนลูกหลานของตนเองก็คงจะมีมาก แต่หากขาดตำหรับตำราอันจะเป็นหนทางแนะนำในวิธีสอนให้เหมาะกับความรู้ความเข้าใจของเด็ก การสอนจึงไม่เป็นผลบ้าง หรือกลัวจะสอนผิดๆ ถูกๆ จนเลยไม่กล้าสอนเสียก็คงจะมีมาก หนังสือพุทธมามกะนี้ เป็นทำนองตำราสอนเด็กดังข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่าเป็นของที่ยังขาดอยู่ ข้าพเจ้าจึงได้ให้พิมพ์แจกในปีนี้ การแสดงตนเป็นพุทธมามกะนี้ยังหาได้แพร่หลายทั่วไปไม่ยังคงทำกันอยู่ แต่ในหมู่โอรสเจ้านายที่จะออกไปศึกษา ณ ต่างประเทศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าเคยทรงพระปรารภว่า ไม่เห็นจำเป็นจะต้องทำเฉพาะเมื่อเวลาจะออกไปเล่าเรียน ณ ต่างประเทศ เมื่ออายุสมควรแม้จะไม่ไปต่างประเทศก็ควรจะทำพิธีได้ ข้าพเจ้าเห็นจริงด้วยพระดำริของท่านเป็นอย่างยิ่ง ถ้าเมื่อเด็กอายุราว ๑๓ หรือ ๑๔ ขวบพอ

รู้ความเข้าใจความได้ดี สมควรให้ไปศึกษาหลักพระพุทธศาสนาในวัดที่ใกล้บ้านหรือ ณ สำนักอาจารย์ตามความนับถือของบิดา เมื่ออาจารย์เห็นว่าเด็กมีความเข้าใจดีในหลักพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ควรทำพิธีรับเป็นพุทธมามกะ คล้ายวิธีพวกคริสตังทำพิธี ถ้าทำดังนี้ได้จะดีอย่างยิ่ง จะปลูกฝังความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น และจะทำให้เด็กมีหลักมีสรณะอันจะนำชีวิตไปในทางที่ชอบ"

ในท้ายที่สุดนี้ ขออัญเชิญพระราชดำรัส พระราชทานในการเสด็จฯพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย วันพฤหัสบดีที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๓ มีความตอนหนึ่งว่า "คำว่า 'ศาสนา' ตามที่ใช้ทุกวันนี้ เป็นที่เข้าใจกันว่าใช้ตรงกับคำ religion ในภาษาอังกฤษ ซึ่งหมายถึงคำสั่งสอนที่มาจากเบื้องบน ส่วนวิธีการสั่งสอนก็คือ "สั่ง" และ "สอน" ให้ปฏิบัติ โดยถือว่าคำสั่งสอนนั้นมาจากเบื้องบน ยุติได้ว่าถูกต้องเที่ยงแท้แล้ว จึงทำตามได้ทีเดียว ถ้าว่าตามนี้ พระพุทธศาสนาก็ไม่เข้าหลักเป็นศาสนา เพราะเนื้อหาสาระกฎเกณฑ์ของพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นจากการค้นหาความจริงของชีวิตด้วยปัญญามนุษย์ พระพุทธศาสนาแสดงความจริงของชีวิต แสดงทางปฏิบัติที่จะให้บรรลุความสูงสุดของชีวิต มีวิธีการสั่งสอนที่ยึดหลักเหตุและผล ว่าทุกสิ่งเกิดจากเหตุ ผู้ใดประกอบเหตุอย่างไรเพียงใดก็ได้ผลอย่างนั้นเพียงนั้น หากจะถามว่าพระพุทธศาสนาเป็นอะไร ก็ต้องตอบว่า โดยเนื้อหาที่เป็นเรื่องความจริงของชีวิต พระพุทธศาสนาเป็นปรัชญา โดยวิธีการสอนที่ยึดหลักเหตุผล พระพุทธศาสนาเป็นศาสตร์หรือพูดให้ชัดลงไปอีกก็เป็นวิทยาศาสตร์ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความเห็นว่า การสอนพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง คือการสอนให้คนสามารถพิจารณาขุดค้นหาหลักธรรมจากชีวิต และนำหลักธรรมนั้นมาปฏิบัติให้เป็นประโยชน์

เรื่องวิธีการสอนธรรมะ หรือที่พุทธสมาคมใช้คำว่า "เผยแพร่หลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา" ให้เข้าถึงบุคคลประเภทต่างๆ นั้น ความจริงมีปรากฏอยู่อย่างสมบูรณ์ในคัมภีร์ทั้งที่กล่าวไว้โดยตรงและโดยอ้อม ทั้งที่กล่าวโดยสรุปและโดยละเอียดพิสดาร ซึ่งเชื่อว่าท่านทราบกันดีอยู่แล้วว่าเป็นหลักวิชาที่นำมาปฏิบัติให้ได้ผลจริงๆ ได้อย่างแน่นอน

ผู้มีปัญญาที่ปรารถนาจะช่วยผู้อื่น จะต้องพยายามศึกษาพิจารณาเลือกสรรวิธีการนั้นๆ จากตำรา นำมาใช้สอนให้เหมาะสมแก่บุคคล แก่กาลสมัย และแก่สภาพการณ์ในปัจจุบัน คนที่เรียกว่าเป็น

คนสมัยใหม่นั้น ยึดหลักเหตุผลเป็นสำคัญ การสอนคนสมัยใหม่จะต้องนำเหตุผลที่มีอยู่ในคัมภีร์มาพิจารณา และหยิบยกแต่เฉพาะเนื้อหามาอธิบาย การสอนให้ปฏิบัติตามแบบฉบับเฉยๆ โดยปราศจากเหตุผลอันสมควร จะทำให้เกิดความรู้สึกว่า “ถูกอบรม” และ ”ถูกบีบบังคับ” จนหมดความสนใจ

หน้าที่ของท่านในการเผยแพร่หลักธรรมในพระพุทธศาสนา จึงอยู่ที่การเลือกเฟ้นข้อธรรมะและเลือกเฟ้นวิชาการสอน การใช้คำพูดที่เหมาะ อธิบายหลักธรรม เทียบเคียงกับตัวอย่างที่เป็นของจริงจนเห็นชัดเจนได้ตามสภาพจิตใจของคนสมัยปัจจุบัน เพื่อช่วยให้แต่ละคนสามารถค้นหาและเข้าใจข้อธรรมะ ซึ่งจะนำมาให้เป็นหลักการในการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสมตามฐานะของตนๆ”

คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

ตอนที่ ๒ ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช

คำบรรยาย ครั้งที่ ๑

๑๒ มกราคม ๒๕๑๕

จากคำบรรยายในวิชานี้ในภาคก่อนซึ่งได้พิมพ์เป็นคำสอนไว้แล้ว ผมได้กล่าวไว้ถึงเรื่องที่ว่าพระพุทธศาสนานั้นมีระบบศีลธรรมอยู่ ๒ ระดับไม่เหมือนกันคือ ที่เรียกว่าโลกุตรธรรมนั้นอย่างหนึ่งและโลกียธรรมนั้นอีกอย่างหนึ่ง ได้กล่าวมาแล้วว่าโลกุตรธรรมนั้น ถ้าปฏิบัติแล้วสังคมก็ตั้งอยู่ไม่ได้เพราะคนเป็นพระอรหันต์หมด ส่วนทางโลกียธรรมนั้นถ้าหากว่าปฏิบัติแล้ว สังคมพัฒนาไปได้เจริญไปได้ ในสังคมไทยเราจึงได้เน้นให้สอนพระพุทธศาสนาทางด้านโลกียธรรมตลอดมา ซึ่งท่านเจ้าคุณสาสนโสภณท่านก็ได้ยืนยันไปแล้วในการสอนของท่านเมื่อวันก่อนนี้ ถ้าหากว่าจะให้จำกัดความลงมาเพื่อจะให้แน่ชัดถึงวัตถุประสงค์ของธรรมทั้งสองอย่างนี้แล้ว โลกุตรธรรมนั้นก็มีวัตถุประสงค์ที่จะตัดเหตุแห่งทุกข์โดยสิ้นเชิง ไม่ให้มีทุกข์เกิดขึ้นได้อีกต่อไป ส่วนโลกียธรรมนั้นมีวัตถุประสงค์ในทางที่จะให้เกิดความสุข คือ หมายถึงความสุขของตนเองและความสุขของผู้อื่น ถ้าพิจารณาทางด้านโลกุตรธรรมแล้ว เหตุแห่งทุกข์คือการเกิด ไม่ว่าจะเกิดดีเกิดชั่วเป็นทุกข์ทั้งสิ้น ในทัศนะของโลกุตรธรรมนั้นความสุขอันแท้จริงนั้นไม่มี มีแต่ความทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ความสุขหรือสิ่งที่เราเรียกว่าความสุขนั้น อันที่จริงคือความว่างทุกข์ ซึ่งมีได้ชั่วครั้งคราวชั่วขณะแล้วก็หมดไป เปรียบไปก็เหมือนกับคนปวดฟัน ถ้ากินยาแก้ปวด มันก็หายปวดว่างทุกข์ไปชั่วขณะ ก็นึกว่าขณะนั้นเป็นความสุข แต่เมื่อฟันชำรุดมันยังอยู่ในปากอันเป็นเหตุแห่งความปวดหมดฤทธิ์ยาแล้วมันก็ปวดใหม่ เพราะเหตุแห่งทุกข์นั้นยังอยู่ ถ้าจะให้หายทุกข์ก็จะต้องถอนฟันทิ้ง นี่ก็เป็นเพียงเปรียบเทียบให้เห็นความหมายของโลกุตรธรรม เพราะฉะนั้นระบบศีลธรรมของธรรมทั้งสองอย่างนี้จึงผิดกัน ระบบศีลธรรมนั้นก็หมายความว่า ระบบที่กำหนด

ว่าการกระทำสิ่งใดเป็นผิดเป็นถูก เป็นการกระทำที่ชอบหรือไม่ชอบ นี่คือระบบศีลธรรมโดยทั่วไปเป็นสากล ระบบศีลธรรมทุกระบบมันต้องกำหนดลงไปว่าการกระทำใดๆ เป็นการกระทำที่ถูกที่ชอบ การกระทำใดๆ ที่ผิดและไม่ชอบ ระบบศีลธรรมของโลกุตรธรรมนั้น ถือว่าการทำให้ดับเป็นการกระทำที่ถูกที่ชอบ การกระทำให้เกิดเป็นการกระทำที่ผิดและไม่ชอบ แม้แต่ทำความดีให้เกิดก็เป็นการกระทำที่ผิดและไม่ชอบ เพราะว่าถ้าเกิดแล้วถือว่าเป็นทุกข์ทั้งสิ้น นี่เป็นระบบศีลธรรมของโลกุตรธรรม โลกียธรรมนั้นมีระบบศีลธรรมอยู่ว่าการทำความดีทั้งปวง เป็นการกระทำที่ถูกที่ชอบ เพราะความดีนั้นเมื่อทำแล้วย่อมจะต้องเกิดเป็นความสุขหรือความดีเป็นผลสนอง การกระทำที่ชั่วนั้นเป็นการกระทำที่ผิดและไม่ชอบ เพราะว่าจะเกิดความชั่วหรือความทุกข์เป็นผลสนอง ศาสนาพุทธมีระบบศีลธรรมอยู่ ๒ ระบบเช่นนี้ และถึงแม้ว่าสังคมไทยได้เน้นหนักไปในทางที่จะสอนแต่โลกียธรรม โลกุตรธรรมก็มีผู้ศึกษาอยู่มาก เป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้เช่นเดียวกันเพราะเป็นเรื่องของพระพุทธศาสนโดยตรง ในการที่จะบรรยายครั้งนี้และครั้งต่อๆ ไปผมจึงอยากจะขอจะพยายามชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของระบบศีลธรรมของ ๒ ระบบนี้ต่อสังคมไทยว่ามีอย่างไรบ้าง

จะพูดถึงด้านโลกียธรรมก่อน โลกียธรรมนั้นได้กล่าวมาแล้วว่า เป็นระบบหรือเป็นธรรมที่สอนให้คนประพฤติดีประพฤติชอบ คือ ให้ทำบุญทำกุศลให้มีเมตตากรุณาต่อชีวิตสัตว์และเพื่อนมนุษย์ทั้งปวง สอนไม่ให้ทำความชั่วคือการเบียดเบียนกดขี่ตลอดจนการทำลายชีวิตการลักทรัพย์ทำลายชีวิตของผู้อื่นที่เรารู้กันอยู่แล้ว และที่กล่าวมาแล้วว่า ระบบโลกียธรรมนั้นเป็นธรรมที่ทำให้สังคมตั้งอยู่ได้ และเป็นธรรมที่ทำให้สังคมเจริญได้ต่อไป เมื่อสังคมไทยได้สอนกันมาหนักไปในทางโลกียธรรมเช่นนี้ สังคมไทยนั้นถ้าจะว่าโดยทั่วไปตั้งแต่สมัยโบราณลงมาจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นสังคมที่มีความเมตตากรุณามาก ปราศจากความทารุณกดขี่ซึ่งกันและกัน ถึงหากว่าการกดขี่การเบียดเบียนกันจะมีบ้างนั้นก็เป็นธรรมดา แต่ว่าเป็นสิ่งที่สังคมไม่ได้รับรอง หรือไม่ได้อยู่ในหลักการในปรัชญาใดของสังคมทั้งสิ้นถือเป็นการกระทำที่ผิด เราจะเห็นลักษณะนี้ของสังคมไทยได้จากข้อเท็จจริงหลายอย่างในประวัติศาสตร์ ดูกฎหมายไทยในสมัยก่อนจะเห็นได้ว่าตามกฎหมายไทยในสมัยก่อนนั้นโทษประหารชีวิตมีน้อยที่สุด

กฎหมายจะบัญญัติให้ลงโทษชั้นประหารชีวิตเฉพาะในกรณีกบฏ ในกรณีที่มีความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ และความผิดในยามทัพศึกเท่านั้น ถ้าเป็นโทษอาญาที่เกิดขึ้น ซึ่งกฎหมายปัจจุบันมีบทลงโทษให้ประหารชีวิตแล้วจะปรากฏว่าในกฎหมายไทยสมัยก่อนๆ ไม่มีเลย เช่น โทษฆ่าคนตายก็ไม่ใช่โทษประหารชีวิต โทษส่วนใหญ่ของกฎหมายไทยสมัยก่อนเป็นเพียงโทษปรับ โทษจำนั้นจะเกิดขึ้นก็เฉพาะเมื่อจำเลยหรือผู้ที่ศาลพิพากษาแล้วไม่มีเงินเสียค่าปรับเท่านั้น ต้องเอาตัวไปจำเพื่อเร่งค่าปรับ ถ้ามีค่าปรับมาเสียได้ก็ปล่อยออกมา ในอันที่จะประหารชีวิตคนนั้นกฎหมายอนุญาตให้ทำได้ในกรณีที่น้อยที่สุด ไม่ใช่ทำได้มากมายอย่างในสังคมอื่นๆ ความปรานีต่อชีวิตมนุษย์และจนกระทั้งถึงการใช้การงานมนุษย์นั้น เห็นได้ชัดจากสังคมไทยตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ถ้าหากว่าเราจะดูหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ได้แก่วัตถุก่อสร้างต่างๆ ที่มีอยู่ในประเทศไทย เช่นวัดวาอารามแล้วไปเปรียบเทียบกับโบราณสถานของประเทศอื่นแล้ว จะเห็นได้ว่าวัดวาอารามของประเทศไทยนั้นมีขนาดเล็กเปรียบกับประเทศที่ใกล้เคียงหรือประเทศที่ไกลออกไปนั้นได้ยากที่สุด เราเล็กกว่าของเขามาก ถ้าจะเอาวัดวาอารามในกรุงศรีอยุธยาหรือในเมืองสุโขทัยไปเปรียบกับปราสาทหินนครวัดแล้ว เราจะเปรียบกันไม่ได้เลย เพราะของเขานั้นมีขนาดใหญ่โตจนเป็นที่อัศจรรย์ของโลกขณะนี้ หรือถ้าจะไปเปรียบเทียบกับพีระมิดของอียิปต์โบราณแล้วก็ยิ่งเปรียบไม่ได้ใหญ่ เพราะนั่นมีขนาดใหญ่โตอย่างไม่น่าเชื่อว่ามนุษย์จะสร้างขึ้นมาได้ เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าการใช้แรงงานมนุษย์โดยที่กะเกณฑ์มาเพื่อจะให้ทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งผู้ปกครองแผ่นดินเป็นต้นคิดนั้น เมืองไทยเราได้กระทำมาอย่างด้วยความเมตตากรุณาไม่ได้เกณฑ์คนมาก่อสร้างสิ่งใดขึ้นจนเป็นเหตุให้ถึงกับต้องได้รับความลำบาก ความเดือดร้อน หรือต้องถึงกับเสียชีวิต วัดวาอารามในเมืองไทยเรานั้นมีขนาดที่พอจะเชื่อได้ว่าสร้างขึ้นด้วยแรงศรัทธาของมนุษย์ คือสร้างด้วยความประสงค์ที่จะทำบุญในพระพุทธศาสนา ไม่มีผู้ใดต้องเดือดร้อนลำบาก แต่ถ้าหากไปเทียบกับโบราณสถานในประเทศอื่น เช่นนครวัดแล้ว เราจะเห็นได้ว่าปราสาทหินนครวัดนั้นกว่าจะสร้างสำเร็จนอกจากจะหมดเปลืองแรงงานของมนุษย์แล้วยังจะต้องหมดเปลืองชีวิตมนุษย์อีกมาก เพราะเหตุว่าศิลาแต่ละแท่งซึ่งจะต้องยกขึ้นไปสร้างเป็นปราสาทโดยปราศจากเครื่องทุ่นแรงอย่าง

ที่มีอยู่ในสมัยปัจจุบัน จะต้องใช้แรงคนทั้งสิ้น ขนาดของปราสาทคูที่ขุดไว้รอบเพื่อเอาดินขึ้นถมเป็นปราสาทนั้นกว้างขนาดแม่น้ำ ตัวปราสาทเองก็ขนาดตัวภูเขาใหญ่ๆ ต้องตัดหินชักลากมาในระยะทางอันไกล แล้วมาประกอบกันขึ้นเป็นตัวปราสาทแล้วยังต้องสลักวิจิตรพิสดารไปทั่ว การกระทำเช่นนี้จะต้องใช้จำนวนคนมาก แล้วคนที่จะทำเช่นนั้นก็ต้องโดยมีแรงบังคับ อาจจะต้องเฆี่ยนตีบังคับให้ทำ มิฉะนั้นก็ไม่สามารถจะทำได้ ถ้าเปรียบกับเมืองไทยแล้วเราไม่มีโบราณสถานเช่นนั้น ในสมัยต่อมาเช่นในการสร้างวัดพระเชตุพนในสมัยยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีจารึกปรากฏแน่ชัดว่าวัดพระเชตุพนนั้นสร้างด้วยวัสดุซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดซื้อหามาเองไม่ได้กะเกณฑ์ของผู้ใด และแรงงานที่ใช้สร้างวัดพระเชตุพนนั้นเป็นแรงงานที่ใช้เงินจ้าง พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์อีกเช่นเดียวกัน ไม่ใช่ไปกะเกณฑ์เรียกไพร่ที่ไหนมาสร้างอย่างที่เคยทำกันมาแต่ก่อน นี่ก็เป็นอิทธิพลของศาสนาพุทธทางด้านโลกียธรรม คือ สอนให้มีเมตตากรุณานั้นประการหนึ่ง และสอนไว้ว่าการทำบุญนั้น ถ้าผู้ใดเป็นผู้ทำกุศลก็จะตกแก่ผู้นั้น ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าไม่ได้ไปกะเกณฑ์แรงงานใคร ไม่ไปเรียกร้องเอาวัสดุจากใครมาเปล่าๆ นั้น ก็เพราะเหตุว่าทรงอยากจะได้บุญในการสร้างวัดให้เต็มที่ เพราะวัดนั้นเป็นวัดทรงสร้าง ปรารถนาผลบุญกุศลตามที่ศาสนาพุทธได้สอนไว้ว่า บุญของผู้ใดตกแก่ผู้นั้น กรรมของผู้ใดตกแก่ผู้นั้น นี่ก็เป็นเหตุให้เกิดการกระทำแบบนี้ขึ้นในสังคมไทย และในบางกรณีถึงแม้ว่ามีความจำเป็นซึ่งจะต้องกะเกณฑ์แรงงานราษฎรมาสร้างสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นสมบัติของสังคม เช่น ในการขุดคลองก็มีหลักฐานปรากฏว่าการกระทำเช่นนั้นกระทำด้วยความเมตตากรุณา ไม่ใช่เป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความเดือนร้อนโดยที่ไม่มีการเอื้อเฟื้อต่อชีวิตมนุษย์ ยกตัวอย่างเช่น การขุดคลองดำเนินสะดวก ซึ่งเป็นทางคมนาคมสำคัญที่จะให้พืชผลส่งมากรุงเทพฯ ได้สะดวกและติดต่อกับเมืองสมุทรสงคราม สมุทรสาครและราชบุรี ปรากฏว่าได้มีการเกณฑ์แรงงานราษฎรมาขุดคลองจนเสร็จเป็นระยะทางอันยาวไกล หลักฐานยังมีปรากฏว่าในการที่เอาราษฎรมาขุดคลองนั้น ทางราชการได้สร้างโรงพยาบาลขึ้นเพื่อรักษาราษฎรที่ถูกเกณฑ์มาซึ่งอาจจะต้องป่วยเจ็บ ปรากฏเป็นตำบลจนบัดนี้ซึ่งเป็นสถานีรถไฟเรียกว่า ศาลาย่าขึ้นเป็นศาลาสำหรับรักษาโรคราษฎรที่ถูกเกณฑ์มาขุดคลอง

ดำเนินสะดวก และถ้าหากว่าป่วยไข้เยียวยาไม่หายถึงแก่กรรมไปแล้ว ทางราชการก็ทำศพให้ มีตำบลเรียกว่า ศาลาทำศพซึ่งเคยเป็นสถานีรถไฟเหมือนกัน และมาสมัยหนึ่งรัฐบาลไทยเกิดสวิงสวายเห็นว่าชื่อนั้นเป็นอัปมงคล ก็เลยเปลี่ยนเป็นศาลาธรรมสพน์เพี้ยนมาจากคำสวนะ แปลเป็นศาลาฟังเทศน์ไป นี่ก็เป็นตัวอย่างอีกอย่างหนึ่งแสดงให้เห็นถึงความเมตตากรุณาซึ่งมีอยู่ในสังคมไทยที่มีมาแต่ก่อน

ลักษณะพิเศษของสังคมไทยนั้นไม่เหมือนกับสังคมในประเทศชนชาติอื่นๆ อยู่ที่ว่า สังคมชนชาติอื่นๆ ในสมัยก่อนๆ นั้น เป็นสังคมที่มีชนชั้นอันตายตัว แต่สังคมไทยในสมัยก่อนเป็นสังคมที่มีชนชั้นก็จริง แต่เป็นชนชั้นที่เคลื่อนไหวได้ ข้ามชั้นกันได้ หมายความว่าคนที่ถือกำเนิดมาในชนชั้นต่ำแล้ว ไม่จำเป็นจะต้องติดอยู่ในชนชั้นต่ำไปจนกว่าจะตายเช่นที่เคยมีในสังคมอื่นๆ แต่ว่าสามารถที่จะเขยิบฐานะของตนออกจากชนชั้นต่ำไปเข้าอยู่ในชนชั้นสูงได้ ระบบสังคมของไทยแต่ก่อนเป็นระบบที่เรียกกันว่าระบบศักดินา คือ คนที่เกิดทุกคนมีศักดินาติดตัว บอกให้รู้ว่าอยู่ในชนชั้นไหน แต่คนที่เกิดมามีศักดินาต่ำนั้นเอง ถ้าหากว่าได้ทำความดีให้แก่บ้านเมืองแล้ว ก็จะได้รับเลื่อนศักดินามีศักดินาสูงขึ้นเรื่อยๆ จนได้เข้าไปอยู่ในชนชั้นสูงแล้วก็อาจจะมีตำแหน่งฐานะที่เชิดหน้าชูตากลายเป็นคนชั้นสูงไป ที่เป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะอิทธิพลของพระพุทธศาสนาซึ่งถือหลักธรรมเป็นใหญ่ ถือว่าผู้ใดทำกรรมดีจะต้องมีความดีนั้นตอบสนอง ถ้าผู้ใดทำความชั่วแล้วผลที่เกิดจะต้องเป็นชั่ว ด้วยเหตุนี้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงปรากฏว่าคนซึ่งสังคมสมัยนั้นเรียกว่า ไพร่ เพราะมีศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ ไร่ ได้เขยิบขึ้นเป็นเจ้าพระยานาหมื่นมากมายอยู่เสมอ เพราะกระทำกรรมดี และเมื่อทำดีก็ได้ผลดีเช่นนี้เสมอ และคนซึ่งเกิดมาในตระกูลสูงหรือเป็นเจ้าพระยานาหมื่นอยู่แล้ว หากทำความชั่วก็ถูกถอดลงเป็นไพร่อยู่บ่อยๆ และมีจำนวนมากอยู่เหมือนกัน เพราะถือว่าความชั่วต้องสนองกรรมชั่ว ด้วยอิทธิพลของศาสนาชนชั้นต่างๆ ในสังคมไทยในสมัยก่อนจึงไม่ใช่ชนชั้นที่อยู่กับที่หรือตายตัว แต่เป็นชนชั้นที่มีความเคลื่อนไหวก้าวก่ายปะปนกันอยู่เสมออย่างในสังคมประเทศอื่นยกตัวอย่าง เช่น ในอินเดียซึ่งมีวรรณะต่างๆ นั้น ใครเกิดมาเป็นศูทรแล้วเป็นศูทรไปจนตาย ไม่มีทางจะเขยิบขึ้นไปได้ ใครเกิดมาเป็นพราหมณ์ก็เป็นพราหมณ์ไปจนตายไม่มีวันที่จะตกต่ำลงมาได้ แม้แต่ในสังคมยุโรปก็เช่นเดียวกัน ถ้าเกิดเป็นพวกเซิรฟ (Serf) ติดที่ดินแล้ว

เป็นข้าที่ดินแล้วก็ต้องเป็นเช่นนั้นไปจนตาย ไม่มีทางที่จะเขยิบฐานะให้สูงข้ามชั้นขึ้นไปได้ สังคมไทยแตกต่างกับสังคมอื่นในข้อนี้ และผมเข้าใจว่าเป็นเพราะอิทธิพลของศาสนาพุทธ มาจากความเชื่อถือในหลักกรรมที่ท่านเจ้าคุณสาสนโสภณท่านได้สอนไปแล้วว่ากรรมดีนั้นต้องส่งผลดี กรรมชั่วต้องส่งผลชั่ว กรรม ก็คือ การกระทำ นี่ก็เป็นผลอีกทางหนึ่งที่เกิดขึ้นในสังคมไทยเนื่องจากศาสนาพุทธ เมืองไทยเคยมีระบบทาสใครๆ ก็รู้ ในที่นี้อีกก็เช่นเดียวกันว่า เมืองไทยเราไม่เคยมีตลาดขายทาส ไม่เคยมีการจับคนไปเป็นทาส ทาสที่เคยมีอยู่ในเมืองไทยนั้นเป็นทาสที่ขายตัวเองลงเป็นทาสทั้งสิ้น คือ คนที่อัตคัตขัดสนหรือคนที่มีหนี้สิ้นล้นพ้นตัวไม่สามารถจะใช้เขาได้ ก็ไปยอมขายตัวกับผู้ที่มีเงิน แล้วก็เอาเงินนั้นมาใช้หนี้สิ้นหรือมาทำกิจการอย่างหนึ่งอย่างใดสุดแล้วแต่จะต้องการ ตัวเองก็ยอมเป็นทาสไป ภาษาไทยในสมัยก่อนเวลาจะซื้อทาสไม่ใช้คำว่าซื้อ ก็เช่นเดียวกับการซื้อพระนั่นแหละ เขาไม่เรียกว่าซื้อพระ เขาเรียกว่า เช่าพระ ทาสเขาก็เรียกว่า ช่วยทาส ไปซื้อทาสมาใช้ เขาก็เรียกว่า ไปช่วยทาสมาใช้ คือช่วยให้พ้นหนี้สิ้นหรือช่วยอะไรก็สุดแล้วแต่ คำว่าช่วยนี้มันแสดงให้เห็นความเมตตากรุณาซึ่งแฝงอยู่ในสังคมไทยตลอด เราไม่ใช้ศัพท์ตรงๆ แล้วทาสที่ขายตัวรับเงินไปแล้วนั้นแตกต่างกับทาสในสังคมอื่นในข้อที่ว่า ในสังคมอื่นนั้นคนใดก็ตามตกลงไปเป็นทาษแล้วเป็นทาษไปตลอดชีวิต จนกว่านายผู้เป็นเจ้าของจะมีใจเมตตาปลดปล่อยให้เป็นเสรีจึงจะพ้นความเป็นทาส แต่ทาสในเมืองไทยนั้นก็มีกฏหมายเกี่ยวกับทาสระบุไว้ทีเดียวว่าเป็นทาสแล้ว ทำงานให้ผู้ที่เขาให้เงินไปครบปีหนึ่งจะได้ลดค่าตัวเท่าไร คือลดจำนวนเงินที่เอาของเขาไป ความจริงอัตราลดค่าตัวทาสนั้น มันก็เป็นอัตราซึ่งเบามาก ทำงานไปจนตายหรือเกือบตายบางทีก็ลดไม่หมด แต่ว่ามันก็ยังดีแสดงให้เห็นลักษณะของสังคมไทยว่ามีทางออก แม้จะเป็นทาส แต่ก็มีโกาสให้ทาสนั้นหลุดเป็นไทได้โดยอัตโนมัติด้วยเวลาด้วยการทำงาน ที่จะมีเป็นทาสตลอดไปก็คือลูกทาสเท่านั้น เด็กที่เกิดจากทาสนั้นถึงจะมีการลดค่าตัวก็มีการลดที่เบาที่สุด จนไม่มีการที่จะหลุดพ้นได้ แต่ด้วยเหตุที่ระบบทาสในเมืองไทยมีอยู่เช่นนี้ เมื่อรัชกาลที่ ๕ มาทรงเลิกทาสจึงทรงทำได้สะดวก เพราะเป็นแต่เพียงแก้กฎหมายเพิ่มอัตราลดค่าตัวในกฎหมายทาสขึ้นมา ให้ทาสเป็นอิสระได้โดยเร็ว แล้วก็ยกลูกทาสไปเสียไม่ให้เป็นทาสต่อไป เพิ่มเป็นการลด

ค่าตัวลงไปอีกด้วย ก็เป็นอันว่าทำได้โดยเรียบร้อย ในการเลิกทาสในประเทศอื่นนั้นมักจะปรากฏว่า ได้มีเหตุการณ์ร้ายแรงเกิดขึ้น มีการไม่เห็นด้วยอย่างรุนแรง ระหว่างผู้ที่เป็นเจ้าของทาสกับผู้ที่จะมาเลิกทาส ในสหรัฐอเมริกาถึงกับเกิดสงครามกลางเมือง เหตุที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเลิกทาสได้โดยไม่มีเหตุร้ายใดๆ ในบ้านเมืองก็เพราะเหตุว่า กฎหมายเกี่ยวกับทาสเปิดทางไว้ให้ทำได้สะดวก และกฎหมายนั้นก็ได้ตั้งขึ้นมาด้วยความเมตตากรุณาในสังคม ซึ่งเป็นสังคมพุทธนั้นเป็นประการหนึ่ง และประการที่สองคนทั้งปวงในสังคมแม้แต่จะเป็นเจ้าของทาส ก็ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธให้มีเมตตากรุณาให้มีใจบุญกุศลเห็นด้วยกับพระราชดำริ และก็พร้อมใจกันยิมยอมให้เลิกทาสโดยดุษฎีก็ไม่มีใครคัดค้าน นี่ก็เป็นผลที่สังคมไทยเลิกทาสมาได้โดยสะดวกเรียบร้อยไม่มีผลร้ายเกิดขึ้นอย่างที่เคยปรากฏมาแล้วในสังคมอื่นๆ ทั้งนี้ก็เป็นด้วยเพราะอิทธิพลของพระพุทธศาสนาในการส่งเสริมให้ทำบุญทำกุศลในทางที่ส่งเสริมไม่ให้เบียดเบียนผู้ใด และก็ส่งเสริมให้ช่วยซึ่งกันและกัน

เมื่อพูดถึงการช่วยเหลือซึ่งกันและกันแล้ว สังคมไทยซึ่งเป็นสังคมพุทธนั้น เคยมีลักษณะที่ออกจะเป็นพิเศษอยู่อีกอย่างหนึ่งในเรื่องแรงงาน สังคมไทยนั้นเป็นสังคมกสิกรรม ในบางขณะจำเป็นต้องใช้แรงงานมาก เป็นต้นว่าในการดำนาหรือในการเก็บเกี่ยวข้าว เมื่อชาวนาแต่ละคนมีเนื้อที่ดินที่จะทำนามาก คนเฉพาะในครอบครัวเท่านั้นไม่สามารถจะไถนาหรือหว่าน ดำนา ได้ทัน อาจจะหมดฤดูกาลเสียก่อน แล้วเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวก็เช่นเดียวกัน ชาวนาซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งถ้าหากจะใช้คนในครอบครัวและแรงงานของตนเองแล้ว อาจจะเก็บเกี่ยวข้าวที่สุกนั้นไม่ทัน และก็ด้วยหลักหรือจิตใจของสังคมไทยที่มีความเมตตากรุณาเผื่อแผ่ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งศาสนาพุทธได้สั่งสอนอยู่เป็นนิจนั้นเองทำให้เกิดระบบแรงงานในเมืองไทยซึ่งออกจะแปลกกว่าที่อื่น คือ การลงแขก การลงแขกดำนา ลงแขกเกี่ยวข้าวไปจนตลอดในการปลูกบ้านสร้างเรือนก็ลงแขก อาศัยชาวบ้าน เพื่อนบ้านมาช่วยกันทำโดยไม่ได้มีการคิดค่าแรงงานแต่อย่างใดทั้งสิ้น เป็นการทำให้กันเปล่าๆ ผลัดกันอุปการะช่วยเหลือกันไป เป็นธรรมชาติประเพณีของไทยตลอดมาจนกระทั่งถึงปัจจุบันก็หมดไปแล้ว เพราะในสมัยนี้เศรษฐกิจของไทยขึ้นกับเงินเป็นใหญ่ อิทธิพลของศาสนาพุทธอะไรที่พูดกันมาก็ชักจะเสื่อมๆ ไปบ้าง และก็ด้วยประเพณีการลงแขก

นี้เอง ทำให้เกิดผลซึ่งบางคนอาจจะไม่ได้นึกถึง เกิดผลในทางด้านสถาปัตยกรรมคือบ้านเรือนคนไทยที่เคยอยู่กันมาในสมัยอยุธยาลงมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และลงมาเกือบจะถึงเร็วๆ นี้นั้นเป็นบ้านที่เรียกได้ว่าเป็นบ้านที่สำเร็จรูปแล้วทั้งสิ้น คือไม่เหมือนกับตึกฝรั่งซึ่งจะต้องออกแบบเป็นหลังๆ ไป แล้วหาวัสดุไปก่อสร้างขึ้นในที่ที่จะปลูกบ้าน แต่บ้านไทยนั้นมีช่างผู้ชำนาญ เขาทำไว้เป็นพิเศษเป็นส่วนๆ ซึ่งจะนำเอามาประกอบเข้าเป็นบ้านได้โดยง่าย เรียกว่าปรุงเรือนขาย จะเอาขนาดเท่าใดก็ได้ และเมื่อใครอยากจะปลูกเรือนก็ไปซื้อเรือนมาทั้งหลัง ขนมาเป็นส่วนๆ แล้วก็บอกเพื่อนฝูงพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยกันประกอบส่วนต่างๆ เหล่านั้นให้ขึ้นเป็นบ้าน ตามปกติถ้าลงแขกตอนเช้า เย็นก็อยู่ได้ทันที หลักฐานก็อยู่ในเรื่องขุนช้างขุนแผน เรือนหอขุนแผนก็ปลูกวันเดียวเสร็จ ก็แสดงให้เห็นว่ามันจำเป็นจะต้องทำอย่างนั้น เพราะแรงงานนั้นมิใช่แรงงานจ้าง เป็นแรงงานเพื่อนฝูงคนรักกันมีอุปการะเกื้อกูลต่อกัน จะไปขอเขามาช่วยปลูกบ้านตั้ง ๓ วัน ๗ วันหรือเป็นเดือนๆ นั้นก็ไม่ได้เพราะต่างคนต่างมีธุระ ถ้าจะลงแขกก็ต้องทำให้เป็นวันเดียวเสร็จ คนจึงจะมาช่วยกันได้ เพราะฉะนั้นทางด้านก่อสร้างทางด้านสถาปัตยกรรมต้องดัดแปลงการปลูกบ้านให้เข้ากับระบบสังคมไทยซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพุทธ จำเป็นที่จะต้องผลิตบ้านที่สำเร็จรูปขึ้น แล้วก็มีชิ้นส่วนที่กำหนดแน่นอนซึ่งในที่สุดคนที่ไม่มีความรู้ในทางก่อสร้างเลยก็ปลูกบ้านได้ เพราะไม่มีทางที่จะผิด มันมาเป็นส่วนกำกับมาเสร็จเลยทีเดียว ขอให้จับใส่ให้ถูกที่หรือมีผู้รู้สักคนมายืนคอยกำกับคอยบอกให้ใส่ที่ไหนประเดี๋ยวมันก็เสร็จ นี่เป็นเรื่องของความเมตตากรุณาเผื่อแผ่กัน ความอุปการะช่วยเหลือกันภายในสังคม ซึ่งผมก็เห็นว่ามาจากอิทธิพลของศาสนาพุทธ ศาสนาพุทธในที่นี้ก็หมายถึงด้านโลกียธรรมก่อน

ทีนี้ก็มาถึงอาชีพของคนไทย ในสังคมไทยในสมัยหนึ่งนั้นและถึงแม้จะในสมัยนี้คนไทยไม่ใช่ว่าจะสมัครใจทำอาชีพทุกอย่าง แต่เลือกทำเป็นอย่างๆ ไป และก็มีคนบ่นอยู่ทีเดียวว่า สมัยนี้บ้านเมืองไม่เจริญเพราะคนไทยเลือกอาชีพ อย่างนั้นก็ไม่ทำ อย่างนี้ก็ไม่ทำ ปล่อยให้คนต่างด้าวเขาเข้ามาทำหมด ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่าพระพุทธศาสนาสอนไว้ว่า มีอาชีพที่ผิดถึง ๕ อย่าง ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธไม่ควรทำ พูดง่ายๆ ก็คือการค้าขาย มีการค้าขายที่ผิดศีล ๕ อย่าง ศาสนาพุทธท่านเรียกว่า มิจฉา

วณิชชา เป็นการค้าขายที่ผิดมีอยู่ ๕ อย่างคือ

๑. ค้าขายอาวุธเครื่องประหัตประหารชีวิตคนหรือสัตว์
๒. ค้าขายมนุษย์
๓. ค้าขายสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร
๔. ค้าขายน้ำเมา คือ เหล้า
๕. ค้าขายยาพิษ

นี่เป็นการค้าขายที่ศาสนาพุทธถือว่าเป็นบาปอย่างยิ่ง การทำมาหากินที่ศาสนาพุทธห้ามไว้นี้จึงมีผลที่กระทบกระเทือนอาชีพของคนไทยเป็นส่วนใหญ่ ยกตัวอย่างเช่น เมื่อค้าขายสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหารไม่ได้แล้ว คนไทยก็นิยมแต่การกสิกรรม การเพาะปลูกซึ่งได้แก่การทำนาทำสวนเพราะถือว่าไม่เป็นบาป และในการทำนานั้นถึงจะมีเวลาว่างอย่างไรหรือมีสถานที่หรือมีโอกาสที่จะเลี้ยงสัตว์ไว้ขายเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ตนอย่างไรก็ไม่ยอมทำ สรุปแล้วอาชีพของคนไทยในสมัยก่อนที่เป็นสัมมาอาชีพก็คือการทำนากับรับราชการเท่านั้น ความจริงเมื่อเทียบกับสังคมอื่นแล้ว สังคมญี่ปุ่นก็เคยเป็นเช่นนั้น ญี่ปุ่นเองก็เคยถือมากในเรื่องเหล่านี้ สังคมญี่ปุ่นก็เป็นสังคมที่มีเพียง ๒ อาชีพ คือ มีอาชีพทำนากับรับจ้างเป็นนักรบ คือรับราชการได้แก่พวกซามูไร ญี่ปุ่นเมื่อสมัยปฏิวัติสมัยพระเจ้าเมจิซึ่งตรงกับรัชกาลที่ ๕ นั้น ต้องออกกฎหมายบังคับให้คนกินเนื้อวัวมิฉะนั้นจะไม่เป็นมหาอำนาจ เพราะว่าเมื่อก่อนญี่ปุ่นไม่ยอมกินสัตว์ใหญ่กินแต่ปลาเท่านั้น ต้องมีกฎข้อบังคับให้ญี่ปุ่นกินเนื้อสัตว์ให้ญี่ปุ่นเลี้ยงสัตว์ทำอะไรต่างๆ มันก็คล้ายกับเมืองไทยเป็นอย่างยิ่ง แต่เมืองไทยเราไม่เคยเป็นเช่นนั้น ที่ญี่ปุ่นเป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าญี่ปุ่นเป็นสังคมปิด เขามีกฎหมายตั้งแต่โบราณห้ามมิให้คนต่างชาติเข้าไปตั้งรกรากที่เกาะญี่ปุ่นเลย เพราะฉะนั้นเมื่อจำเป็นจะต้องพัฒนาประเทศก็จะต้องใช้ญี่ปุ่นนั้นเองกลับมาทำอาชีพที่ตนเห็นว่าบาป สำหรับเมืองไทยเราไม่ใช่สังคมปิด เพราะฉะนั้นสำหรับคนต่างชาติต่างศาสนาคือคนที่ไม่ได้นับถือศาสนาพุทธ เมืองไทยจึงมีทางที่ทำมาหากินมาก ร่ำรวยกันได้มากมายด้วยมิจฉาวณิชชา ๕ อย่างนี่แหละ และเมื่อคนไทยจำกัดตนเองลงไปให้เหลือแต่เพียงการทำนาการรับราชการเท่านั้น

แล้วก็เป็นโอกาสที่คนต่างชาติจะเข้ามาทำกินในประเทศไทย ตั้งหลักฐานแล้วก็ร่ำรวยเป็นเศรษฐีกันได้มากตลอดมาจนถึงทุกวันนี้ จะเรียกว่าเป็นเนื่องมาจากอิทธิพลของศาสนาพุทธในเรื่องการห้ามหรือเข้าไปห้ามในเรื่องอาชีพต่างๆ คนไทยส่วนมากอาจจะไม่รู้สึก และอาจจะไม่รู้จักมิจฉาวณิชชา แต่ด้วยเชื่อถือกันมาเป็นเวลาช้านานกระทั่งเดี๋ยวนี้กลายมาเป็นเรื่องที่เป็นไปเองโดยที่ไม่ต้องคิด ถ้าคิดจะทำอะไรจะค้าขายอะไรแล้วไม่คิดถึง ๕ อย่างนี้ก่อน คิดอย่างอื่นก่อนจนกระทั่งเดี๋ยวนี้แหละรู้สึกว่าเงินมันสำคัญขึ้น คนไทยชักจะขายน้ำเมา และการขายสัตว์เลี้ยงอาจจะตามมา ขายอาวุธปืนก็คงจะตามมาอีก ขายมนุษย์มีอยู่แล้ว บ้างขายกันอยู่แล้ว มันก็เปลี่ยนแปลงมา นี่คือเรื่องของการเปลี่ยนแปลงในสังคม

คำบรรยาย ครั้งที่ ๒

๑๔ มกราคม ๒๕๑๕

ก่อนอื่นก็ขอกล่าวว่าสิ่งที่พระพุทธศาสนามีอิทธิพลมากต่อสังคมไทยก็เกี่ยวกับการครองชีวิต คือ เกี่ยวกับการใช้ชีวิตโดยทั่วไปในทางที่สังคมเห็นว่าถูกต้อง ในเรื่องการครองชีวิตอย่างไรจึงจะถูกต้องนั้น พระพุทธศาสนาได้สอนไว้ คือ ได้ห้ามไว้ว่าไม่ควรจะทำในสิ่งที่เป็นอบายและไม่ควรจะครองชีวิตในทางที่เป็นอบาย คำว่า อบาย นี้แปลเป็นไทยตรงๆ ก็คือ เป็นทางที่นำไปสู่ความหายนะ สำหรับในคำพูดของคนไทยเราได้พูดถึงอบายหรืออบายมุขไว้ว่า ได้แก่ สุรา นารี พาชี กีฬาบัตร คือ การดื่มเหล้า การเที่ยวผู้หญิง การเล่นม้า แล้วก็การเล่นไพ่ ซึ่งก็ถูกแต่ไม่ตรงตามที่พระพุทธเจ้าได้สอนไว้ สำหรับที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้นั้นปรากฏอยู่ในสิงคาลกสูตร คือได้สอนไว้ถึง อบายหรือทางแห่งความหายนะนั้นว่ามีอยู่ ๖ อย่าง

๑. การดื่มน้ำเมา

๒. การเที่ยวในเวลาวิกาล

๓. การเที่ยวดูการเล่น

๔. การเล่นการพนัน

๕. การคบมิตรชั่ว

๖. การเป็นคนเกียจคร้าน

สังคมไทยเราสมัยหนึ่งถือว่าอบายต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่เสียหายร้ายแรง และคนที่ตั้งอยู่ในอบายนั้น เป็นคนที่เข้าสังคมได้ยากคือไม่มีใครคบ คนติดฝิ่น คนกินเหล้า คนเล่นการพนัน คนคบ

มิตรชั่วคือคบนักเลงเสเพล และคนเที่ยวเตร่ในเวลากลางคืนมากตลอดจนคนเกียจคร้านนั้น สังคมไทยถือว่าเป็นคนชั่ว ถ้าเป็นผู้ชายถึงคราวจะมีเหย้าเรือนไปขอลูกสาวใครเขาก็ถามความประพฤติในทางนี้ก่อน ถ้าเขาสอบได้ว่าไม่ตั้งอยู่ในอบายแล้วเขาก็ยกลูกสาวให้ง่ายๆ และจากสิ่งที่ถือว่าเป็นอบายเหล่านี้เองมันมีผลมาในสังคมไทยถึงกับเป็นเรื่องทำให้เกิดการกระทำที่เรียกว่า โซนนิ่ง (Zoning) ภายในบ้านเมือง คือ การกำหนดที่ตั้งของกิจกรรมบางอย่างให้อยู่เฉพาะในที่อันจำกัด สิ่งที่เป็นอุบายเหล่านี้ในสังคมไทยแต่ก่อนไม่ยอมให้ตั้งได้ตามใจหรือให้เผยแพร่ออกไปเต็มบ้านเต็มเมืองอย่างในทุกวันนี้ ผมได้เคยกล่าวมาแล้วว่าสิ่งใดที่คนไทยไม่ปฏิบัติเพราะถือว่าขัดต่อหลักศาสนาพุทธนั้น คนต่างด้าวหรือคนที่นับถือศาสนาอื่นที่มีความเชื่อถือไม่ตรงกันเขาก็ไม่รังเกียจ เขาปฏิบัติในเรื่องอบายนี้ก็เช่นเดียวกัน สำหรับในสมัยอยุธยาก็ดี ตลอดจนลงมาถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สิ่งที่เรียกว่าเป็นอบายต่างๆ เหล่านี้ถูกจำกัดให้มีอยู่ได้เฉพาะในบริเวณที่คนจีนอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ที่เรียกว่า สำเพ็ง เท่านั้น ร้านขายเหล้าก็ดี บ่อนการพนันก็ดี ตลอดจนการละเล่นเต้นรำต่างๆ รวมทั้งซ่องโสเภณีก็ถูกจำกัดให้อยู่ในบริเวณสำเพ็งทั้งสิ้น นี่ก็เป็นเรื่องของความรังเกียจทางอบายซึ่งกินไปจนกระทั่งถึงการกำหนดเขตของกิจการต่างๆ ภายในบ้านเมืองซึ่งจะเห็นได้ว่าสืบเนื่องมาจากคำสั่งสอนของศาสนาพุทธ จะต้องถือว่าศาสนาพุทธมีความสำคัญอย่างยิ่งในสังคมไทย และก็ขยายแผ่กว้างออกไปแม้ในด้านต่างๆ ซึ่งเรานึกไม่ถึง นอกจากศาสนาพุทธจะมีอิทธิพลทำให้คนไทยเป็นคนที่มีเมตตากรุณาต่อกันและต่อผู้อื่นอย่างที่ผมได้กล่าวมาแล้วคุมค่าแห่งความชั่วต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมก็เห็นจะพอสรุปได้ว่าเป็นเรื่องที่มาจากศาสนาพุทธทั้งสิ้น

คำว่า มอแรลลิตี้ (Morality) ในภาษาไทยเราเรียกว่า ศีลธรรม ก็หมายถึงการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบของบุคคล คนที่มีศีลธรรมก็คือคนที่ประพฤติดีประพฤติชอบ และศีลธรรมไทยในสังคมไทยก็อยู่ที่ศีล ๕ และธรรม ๕ ของศาสนาพุทธ คือ คนที่ไม่ล่วงศีล ๕ ก็ถือว่าเป็นคนดี คนที่ปฏิบัติธรรม ๕ ด้วยก็เป็นคนดีพร้อมเป็นเครื่องประกอบกัน ศีล ๕ ธรรม ๕ คืออะไรอยู่ในเล่มนี้แล้วจะไม่พูดถึง แต่อย่างไรก็ตามศีลธรรมของศาสนาพุทธที่สั่งสอนไว้ในสังคมไทยนี้ ส่วนใหญ่ก็เป็นศีลธรรมที่ตรงกับศีลธรรมของคน

ที่นับถือศาสนาอื่นๆ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนที่นับถือศาสนาอื่นที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยนั้นยอมรับเอาศีลธรรมและคุณค่าต่างๆ ทางด้านความดีชั่วของสังคมไทยไว้ได้ ทำให้คนที่มาจากต่างประเทศเข้ามาทำมาหากินในประเทศไทยเข้ากับสังคมไทยหรือคนไทยได้สนิท เพราะศีลธรรมของสังคมไทยซึ่งมาจากศาสนาพุทธนั้นว่าโดยทั่วไปแล้วออกจะเป็นศีลธรรมสากล คือ การไม่ฆ่ากัน การไม่ลักทรัพย์กัน การมีเมตตากรุณาช่วยเหลือกัน มีอาชีพสุจริตเหล่านี้เป็นศีลธรรมที่เป็นสากล ถึงใครจะมาอาศัยอยู่ในสังคมไทยก็ยอมรับศีลธรรมนั้นได้ไม่ขัดข้อง ทำให้สังคมไทยนั้นเป็นสังคมที่ประกอบด้วยคนหลายชาติหลายศาสนามาตั้งแต่เดิม และในเมื่อคนไทยส่วนใหญ่ซึ่งนับถือศาสนาพุทธนั้นมีจิตใจเช่นเดียวกับที่ศาสนาพุทธได้สั่งสอนไว้ คือ ไม่มีความริษยาในลัทธิ คือ ไม่เดือดร้อนที่คนอื่นเขาจะนับถือศาสนาอื่นหรือมีความเชื่อถืออย่างอื่น แต่เคารพในความเชื่อถือในศาสนาของเขา ด้วยเหตุนี้สังคมไทยซึ่งมีคนชาติอื่นศาสนาอื่นเข้ามาอาศัยร่วมอยู่ได้โดยสะดวกนั้น จึงเป็นสังคมที่มีเสรีภาพในการนับถือศาสนามาตั้งแต่แรกเริ่ม ไม่เคยปรากฏว่าได้มีการข่มเหงรังแกกันในเรื่องศาสนาในประวัติของประเทศไทย การที่ประเทศไทยเราไม่เคยกระทำการทารุณใดๆ ต่อผู้ที่นับถือศาสนาอื่นนั้นว่าโดยตรงทั่วไปก็ออกจะเป็นอิทธิพลของศาสนาพุทธต่อสังคมไทยก็ได้แต่ก็ไม่แน่นัก เพราะปรากฏว่าในประเทศอื่นที่เขานับถือศาสนาพุทธ เช่น ประเทศเวียดนามในสมัยหนึ่ง ประเทศกัมพูชาในสมัยหนึ่ง ก็ได้มีการทำร้ายผู้ที่นับถือศาสนาอื่น พระเจ้ามินหม่างได้จับพวกที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิคไปฆ่าฟันเป็นจำนวนมากจนเป็นเหตุให้คนเหล่านั้นต้องอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในเมืองไทย โปรดเกล้าฯ ให้ที่ทางตั้งโบสถ์นับถือศาสนาต่อไปได้เป็นบ้านญวนสามเสนอยู่จนทุกวันนี้ ในขณะเดียวกันพระเจ้าแผ่นดินเขมรก็กระทำการทารุณข่มขู่คนที่นับถือศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลามในประเทศเขมรเหมือนกัน ทำให้เกิดโบสถ์บ้านเขมรที่สามเสน มีชาวอิสลามจากเขมรมาอยู่ที่มหานาคเป็นจำนวนมาก จะว่าเป็นเพราะอิทธิพลของศาสนาพุทธหรืออย่างใดผมไม่แน่ใจ เพราะในสังคมเวียดนามสังคมเขมรนั้นศาสนาพุทธก็มีอิทธิพลอยู่มากและก็กระทำให้เกิดการอย่างที่กล่าวมานั้นขึ้นในประวัติศาสตร์ได้เหมือนกัน

ในสังคมไทยนั้นการตัดสินว่าใครเป็นคนดีคนชั่วก็ถือเอาหลักเกณฑ์ความประพฤติดีชั่วที่ศาสนา

พุทธได้สั่งสอนไว้นั้นเองเป็นเครื่องตัดสินว่า คนที่ปราศจากอบายอย่างที่ผมได้กล่าวมาแล้ว คนที่มีเมตตากรุณา คนที่ตั้งอยู่ในศีล ๕ ในธรรม ๕ เหล่านี้ก็ถือว่าเป็นคนดี ถ้าคนที่อยู่ในอบาย คนที่ล่วงศีล คนที่ไม่มีธรรมก็ถือว่าเป็นคนชั่ว และนอกจากนั้นแล้วประเทศไทยเรายังมีประเพณีเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นของตัวเองคือ ประเพณีที่กุลบุตรเมื่ออายุครบ ๒๐ ปีแล้วก็บวชเรียนในพระพุทธศาสนา ส่วนมากก็เป็นเวลา ๑ พรรษา ความเชื่อถือในสังคมก็เกิดขึ้นอีกว่า ผู้ชายที่บวชเรียนแล้วนั้นเป็นคนดีไว้วางใจได้ ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศถือเรื่องนี้เคร่งครัดมากจนถึงกับว่าคนที่จะเข้ารับราชการหรือจะได้ดีต่อไปในราชการนั้นจะต้องเป็นคนที่เคยบวชเรียนมาแล้ว ถ้าหากว่าเป็นคนที่ยังไม่เคยบวชเรียนก็จะไม่มีโอกาสเข้ารับราชการ หรือถึงแม้ว่าจะเข้ารับราชการมาแล้วด้วยวิธีใดๆ ก็ตามไม่มีโอกาสที่จะก้าวหน้าไปในหน้าที่ราชการ ถ้าหากว่าไม่ไปบวชเรียนเสียก่อน ด้วยเหตุที่การบวชเรียนในพระพุทธศาสนาทำให้คนได้รับการยกย่องจากสังคมและในบางกรณีก็ทำให้ได้รับความสะดวกในการเข้ารับราชการ มีโอกาสที่จะเขยิบฐานะดีต่อไปในชีวิต ประเพณีการบวชจึงได้สืบเนื่องต่อมาในสังคมไทยเรา เพราะเหตุว่าถึงแม้ว่าในสมัยนี้แม้ทางราชการจะไม่ถือว่าเป็นเรื่องที่สำคัญ แต่คนที่บวชเรียนแล้วก็ยังเป็นบุคคลที่สังคมไทยส่วนใหญ่ยังยกย่องอยู่ อย่างไรก็ตามการบวชและเข้าไปอยู่ในสังคมของพระคือเข้าไปอยู่ในสงฆ์เป็นเวลา ๓ เดือนนั้น ทำให้กุลบุตรไทยได้รู้จักหรือได้พบปะกับมารยาทและขนบธรรมเนียมประเพณีของสมณะในพระพุทธศาสนา มารยาทและขนบธรรมเนียมประเพณีเหล่านั้นเป็นสิ่งซึ่งพระพุทธเจ้าได้บัญญัติไว้เกี่ยวกับความเป็นอยู่โดยทั่วไปและเป็นพุทธบัญญัติที่อยู่ในหมวดที่เรียกว่า เสขิยวัตร หรือมิฉะนั้นก็อยู่ในศีลอีกหมวดหนึ่งที่เรียกว่า ศีลนอกปาฏิโมกข์ เมื่อผู้ที่ได้เข้าไปบวชในระหว่างพรรษาได้พบกับมารยาทและขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ประจำวันอย่างนี้แล้ว ก็เห็นว่าเป็นของดี และเมื่อสึกออกมาเป็นฆราวาสต่อไปแล้ว ก็นำออกมาเผยแพร่เอามาใช้ในบ้านเรียกกันว่าสมบัติผู้ดีบ้าง หรือถือว่าเป็นมารยาทและขนบธรรมเนียมประเพณีที่สังคมรับรองโดยทั่วไป ถ้าใครไม่ปฏิบัติก็ถือว่าเป็นผู้ที่มีมารยาทต่ำ ขาดสมบัติผู้ดีเป็นคนที่อยู่ไกลสังคม เข้าสังคมไม่ได้ ผมอยากจะยกตัวอย่างว่าสิ่งเหล่านี้เรื่องมารยาทต่างๆ เหล่านี้พระพุทธศาสนาได้บัญญัติไว้แล้ว

ทั้งสิ้น แล้วก็คนไทยได้รับเอามาเป็นมารยาทของไทยซึ่งยังใช้กันอยู่จนทุกวันนี้ ยกตัวอย่างอย่างในการรับประทานอาหาร คนไทยเรามีมารยาทรับประทานอาหารอย่างไรก็ทราบกันอยู่แล้ว และถ้าลองฟังเสขิยวัตรจะเห็นได้ว่าที่เราถือกันอยู่นั้นก็มาจากพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับที่ให้สงฆ์ปฏิบัติทั้งสิ้น นี่ว่ากันไปเป็นข้อๆ ข้อที่ ๑๓ สั่งไว้ว่า เราจะไม่ทำคำข้าวให้ใหญ่นัก คือไม่เปิบข้าวคำโตๆ ข้อที่ ๑๔ เราจะทำคำข้าวให้กลมกล่อม ข้อที่ ๑๕ เมื่อคำข้าวยังไม่ถึงปากเราจะไม่อ้าปากไว้ท่า ข้อที่ ๑๖ เมื่อฉันอยู่เราจะไม่เอานิ้วมือสอดเข้าปาก ข้อที่ ๑๗ เมื่อข้าวอยู่ในปากเราจะไม่พูด ข้อที่ ๑๘ เราจะไม่โยนคำข้าวเข้าปาก ข้อที่ ๑๙ เราจะไม่ฉันกัดคำข้าว ข้อที่ ๒๐ เราจะไม่ฉันทำกระพุ้งแก้มให้ตุ่ย ข้อ ๒๑ เราจะไม่ฉันพลางสะบัดมือพลาง ข้อที่ ๒๒ เราจะไม่ฉันโปรยเมล็ดข้าวตกลงในบาตรหรือในที่นั้นๆ ข้อที่ ๒๓ เราจะไม่ฉันแลบลิ้น ข้อที่ ๒๔ เราจะไม่ฉันดังจั๊บๆ ข้อที่ ๒๕ เราจะไม่ฉันดังซู่ดๆ ข้อที่ ๒๖ เราจะไม่ฉันเลียมือ ข้อที่ ๒๗ เราจะไม่ฉันขอดบาตร ข้อที่ ๒๘ เราจะไม่ฉันเลียริมฝีปาก ข้อที่ ๒๙ เราจะไม่เอามือเปื้อนจับภาชนะน้ำ ข้อที่ ๓๐ เราจะไม่เอาน้ำล้างบาตรที่มีเมล็ดข้าวเทในบ้าน นี่ก็เป็นมารยาทคนไทยที่เราถือว่าเป็นธรรมดาสามัญที่สุด แต่ว่าน้อยคนใครจะคิดบ้าง แม้แต่การรับประทานข้าวมารยาทนั้นเราก็ได้มาจากพระพุทธศาสนา ยิ่งกว่านั้นเกี่ยวกับการปฏิบัติตนรักษาความสะอาดภายในบ้านเรือนที่อยู่ผมก็อยากขอยกตัวอย่างมาอ่านให้ฟังเหมือนกัน นี่เป็นเรื่องของศีลนอกปาฏิโมกข์เกี่ยวกับเสนาสนะคือที่อยู่ของพระ ข้อที่ ๕๒๓ ท่านสั่งไว้ว่าภิกษุทั้งหลายไม่ควรเหยียบเสนาสนะด้วยเท้าที่ยังเปรอะเปื้อน ภิกษุใดพึงเหยียบ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติทุกกฏ ข้อต่อไปภิกษุไม่ควรเหยียบเสนาสนะด้วยเท้าที่ยังเปียกน้ำ ภิกษุใดพึงเหยียบ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติทุกกฏ ข้อต่อไปภิกษุไม่พึงเหยียบเสนาสนะด้วยเท้าที่ยังสวมรองเท้าอยู่ ข้อต่อไปภิกษุไม่พึงบ้วนน้ำลายลงในพื้นที่ที่เขาตบแต่งไว้ เช่น ถนนสนามหญ้าเป็นต้น ภิกษุทั้งหลายฝาผนังที่เขาทาสี ทาน้ำมัน หรือเขียนลวดลายไว้ หรือที่มีการทำให้งดงามอย่างอื่นๆ ภิกษุไม่ควรพิง ภิกษุใดพิง ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติทุกกฏ นี่ก็จะเห็นได้ว่า แม้แต่ในสถานที่อยู่ การรักษาความสะอาด การที่จะประพฤติตนอย่างไรในบ้านเรือนก็เป็นเรื่องที่ทางพระพุทธศาสนาได้สอนไว้แล้ว สังคมไทยก็ได้รับเอามาปฏิบัติตาม ประเพณีถอดรองเท้าก่อนขึ้นบ้าน ล้างเท้าก่อนขึ้นบ้านแล้วก็รักษา

ความสะอาดความสวยงามของบ้านซึ่งเป็นประเพณีที่ถือกันมาช้านานในสังคมไทยนั้น ก็เรียกได้ว่ามาจากอิทธิพลของศาสนาพุทธทั้งสิ้น ทั้งหมดที่ผมกล่าวมานั้นเป็นเรื่องของคำสั่ง ศาสนาแปลว่าคำสั่งสอน

ทีนี้เราลองดูทางด้านคำสอนโดยเฉพาะทางด้านโลกุตรธรรมบ้างว่ามีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างไร คำสอนขั้นปรมัตถ์หรือจะเรียกว่าเป็นปรัชญาของศาสนาพุทธนั้นอยู่ที่ว่าชีวิตเป็นทุกข์ ที่เป็นทุกข์ก็เพราะของทุกอย่างที่เราประสพพบเห็นในชีวิตนี้รวมทั้งตัวเราด้วยนั้น อยู่ในสามัญลักษณะ ๓ ประการ ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของทุกอย่างไม่เที่ยง ของทุกอย่างเป็นทุกข์ ทุกข์ในที่นี่หมายถึงว่าตั้งอยู่ในสภาพใดสภาพหนึ่งตลอดไปไม่ได้ นี่เป็นปรัชญาของศาสนาพุทธ แล้วก็ตามแนวปรัชญานี้ก็จะคลุมไปถึงโลกุตรธรรม คือว่าปฏิบัติไปในทางที่จะทำให้พ้นจากเหตุแห่งทุกข์หรือดับเหตุแห่งทุกข์นั้นได้ ปรัชญาของศาสนาพุทธนี้ ถ้าจะว่าไปแล้วก็มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยในสังคมเป็นอย่างยิ่ง ถ้าจะเทียบกับคนในสังคมอื่นแล้ว ผมเข้าใจว่าคนไทยเรานั้นรู้ว่าความทุกข์เป็นธรรมดาของชีวิต เมื่อรู้เช่นนี้แล้วเกิดมีความทุกข์ขึ้นจริง ก็ไม่มีความเดือดร้อนดิ้นรนจนเกินไป ยอมรับความทุกข์นั้นได้อย่างสงบ สามารถทนความทุกข์นั้นได้ดีกว่าคนในสังคมอื่นๆ ทั้งนี้ประกอบกับความเชื่อบุญเชื่อกรรม คือเชื่อว่าใครทำกรรมใดไว้ ผลกรรมนั้นย่อมต้องสนองแก่ตน เพราะฉะนั้นถ้ามีโชคเคราะห์ประสบเคราะห์ร้ายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น ก็อาศัยความเชื่อนั้นเข้ามาดับทุกข์ได้อีกด้วยว่าที่ตนได้รับทุกข์รับเคราะห์กรรมอย่างนั้น เพราะได้ทำบาปไว้ก่อน นี่เป็นอิทธิพลที่มีอยู่ในสังคมไทยเพราะฉะนั้นถ้าจะพูดไปก็คงไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า ด้วยอิทธิพลนี้สังคมไทยจึงเป็นสังคมที่มีความดิ้นรนแต่น้อย และขณะเดียวกันก็มีความเบียดเบียนกันแต่น้อยอีกด้วย ดูจากเหตุการณ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในเมืองไทยทุกวันนี้จะเห็นได้ว่าคนไทยสามารถทนได้ วางเฉยได้ไม่เดือดร้อนดิ้นรนจนเกินไป ถ้าหากว่าเป็นสังคมอื่นแล้วอาจจะมีเหตุการณ์รุนแรงอะไรเกิดขึ้น อาจจะมีการแสดงอารมณ์ แสดงความไม่พอใจในภาวะต่างๆ ที่แวดล้อมเราอยู่นี้ เหล่านี้ก็จะเห็นได้ว่ามันเป็นลักษณะของสังคมไทย ซึ่งเนื่องมาจากความรู้ในสภาพอันแท้จริงของชีวิตซึ่งศาสนาพุทธได้สอนไว้ทำให้มีความสามารถที่จะทนต่อความทุกข์ความไม่พึงพอใจ ความไม่สมปรารถนาอะไรต่างๆ ได้มาก ถ้าจะว่าไปในทางดีและความสามารถที่จะ

ทนสภาพต่างๆ เหล่านี้ได้ก็ทำให้เกิดสันติสุขในสังคมอย่างที่สังคมอื่นเขาไม่มีกัน แต่ถ้าจะพูดไปในทางเสียมันก็มี เพราะเหตุว่าคนไทยเราเมื่อมีความสามารถที่จะทนอะไรได้มากเช่นนี้แล้วก็ทนกันไปจนไม่คิดพยายามจะแก้ไข หรือไม่คิดพยายามทำให้ฐานะของตนหรือของหมู่คณะดีขึ้น จะเปรียบเทียบระหว่างคนไทยกับฝรั่ง สมมติว่าคนงานฝรั่งที่โรงงานเห็นนายจ้างซึ่งเป็นนายทุนมีฐานะความเป็นอยู่ดีมีบ้านช่องน่าอยู่น่าสบาย มีที่เที่ยวเตร่มาก มีรถยนต์ขี่ เขาก็จะต้องจับความเอาว่า เพราะว่านายทุนมีรายได้สูง และวิธีที่จะแก้ไขเพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ก็คือการรวบรวมพรรคพวกตั้งสหพันธ์กรรมกรขึ้นเพื่อเรียกร้องค่าแรงงานเพิ่มขึ้น ทำให้ฐานะคนงานทั่วไปดีขึ้นกว่าเดิม ซึ่งก็ได้ดีมาแล้วมาก ส่วนคนงานไทยไปเห็นนายห้างอยู่สุขสบายดีกินดี เที่ยวไนต์คลับ ก็ไม่ใช้วิธีนั้นปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาของตน กลับจดจำไว้ว่านายห้างแกกินอยู่อย่างไร ใช้สอยอย่างไร พอถึงวันเงินเดือนออกก็ไปทำอย่างนั้นบ้าง มันเกิดผลในทางนี้ที่จะว่าดีหรือเสียมันก็มีด้วยกันทั้งนั้น ผมก็ไม่อยากจะแสดงความเห็นอะไรมาก นี่จะเรียกว่าเป็นเพราะอิทธิพลของศาสนาพุทธต่อสังคมไทยก็ได้

คุณค่าของสังคมไทยในทางด้านปรัชญาที่ถือว่าชีวิตควรจะเป็นอย่างไรนั้น ผมคิดว่าจะอยู่ที่แนวความคิดของศาสนาพุทธในเรื่องความดีชั่ว คือ เรื่องต้นเหตุแห่งความดีและต้นเหตุแห่งความชั่วศาสนาพุทธสอนไว้ว่า หรือถือว่าต้นเหตุแห่งความชั่วที่เรียกว่าอกุศลมูลนั้นได้แก่ ความโลภ ความโกรธและความหลง นี่ถือว่าเป็นเครื่องที่ทำให้ชีวิตชั่วถือว่าเป็นเหตุที่ทำให้บาปต่างๆ การกระทำที่ไม่ดีเกิดขึ้นทั้งสิ้น และสิ่งที่ดีก็คือว่าจะต้องขจัดอกุศลมูลเหล่านี้ให้หมดไป ให้เหลือแต่เหตุแห่งความดีที่เรียกว่ากุศลมูล คือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง แนวความคิดของศาสนาพุทธนี้ ผมเข้าใจว่าจะเป็นพื้นแห่งคุณค่าทั้งปวงในสังคมไทย นี่ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้สังคมไทยเราราบรื่นมีสันติสุขมาช้านานเช่นเดียวกัน จะว่าไม่ดีก็ไม่ได้ ความดีนั้นมีมากเหลือเกินที่ทำให้คนไทยเราอยู่กันได้ไม่เบียดเบียนกันเกินไปนัก ที่จะหลงเชื่ออะไรหรือหลงผิดอะไรก็ไม่มีจนมากนัก มีเหตุผลพยายามที่จะเข้าใจเอาด้วยตนเอง พยายามที่จะเชื่อหรือเห็นด้วยเท่านั้น คนไทยจึงมีนิสัยอย่างนั้นมาแต่เกิด อาจจะมีผู้ตำหนิได้ว่าลักษณะเหล่านี้ทำให้คนไทยส่วนใหญ่นั้นขี้เกียจบ้านเมืองไม่เจริญทางเศรษฐกิจทำอะไรให้รุ่งเรืองก็หาว่าโลภ แล้วก็

ไม่มีการแสดงตอบโต้อะไรต่างๆ ในสังคมอย่างจริงจังอย่างในสังคมอื่นเขาทำกัน เพราะไม่มีความโกรธจริงจัง ที่เป็นเช่นนี้ก็อาจจะจริงอีก แต่ว่าพูดไปสังคมไทยก็มีทางออกหลายอย่างซึ่งไม่จำเป็นจะต้องตรงกับทางออกของคนในสังคมอื่นเขา ทางด้านโลกุตรธรรมนั้นผู้ที่แสวงหาโลกุตรธรรมก็จำเป็นที่จะต้องสละโลก ออกบวช ในสมัยโบราณก็ออกไปอยู่ในป่า ในสมัยนี้ก็ต้องออกไปอยู่ในวัด ด้วยเหตุนี้ในสังคมไทยซึ่งคนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ จึงมีวัดวาอารามมากและวัตถุประสงค์ของการบวชนั้นก็เพื่อจะบำเพ็ญในทางโลกุตรธรรมให้ถึงปัญญาคือการตรัสรู้แบบพระพุทธเจ้า พระภิกษุในพระพุทธศาสนาต้องถือศีลต่างๆ ซึ่งเป็นศีลที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติมาด้วยพระองค์เองทั้งในและนอกปาฏิโมกข์เหล่านี้ ด้วยเหตุนี้เมืองไทยจึงได้เกิดมีวัดวาอารามอยู่เป็นอันมาก และมีคนที่สละโลกเข้าไปบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนากันมาก วัดนั้นมีความสำคัญต่อชาวบ้านเพียงไรก็คงจะรู้กันอยู่แล้ว เป็นที่ชุมนุม เป็นที่ทำบุญ เป็นที่พบปะอะไรกันก็สุดแล้วแต่ เป็นที่สั่งสอนศีลธรรม แต่ที่ผมเห็นว่าสำคัญที่สุดก็คือว่าสงฆ์ในเมืองไทยหรือวัดในเมืองไทยนั้นเป็นสังคมอีกอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในสังคมไทยอันเป็นสังคมที่คนไทยเลือกได้ อย่างที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า อัลเทอรเนตีฟโซไซเอตี้ (Alternative Society) คนที่ไม่มีความสุขในสังคมโดยทั่วไป คนที่ไม่พอใจในสังคม เห็นว่าระบบสังคมของเรานั้นไม่ดีพอไม่จริงจังหรือไม่พอใจด้วยสิ่งต่างๆ ก็ดี อาจจะไปแสวงสังคมอยู่ใหม่ได้คือ สังคมของพระ ศาสนาพุทธได้ให้สังคมที่เลือกได้อันหนึ่งแก่สังคมไทยมาไว้เป็นเวลาช้านานมาแล้ว และตามประวัติก็ปรากฏว่าผู้ที่ไม่พอใจในสังคม ผู้ที่ไม่พอใจชีวิต ผู้ที่ไม่สมปรารถนาด้วยประการใดๆ ก็ดี ก็มักจะโกนหัวเข้าวัดบวชไปอยู่อีกในสังคมหนึ่งซึ่งเป็นสังคมอีกอย่างหนึ่งเลยทีเดียวแต่ตั้งอยู่ในสังคมไทยนี้เอง คนที่มีทุกข์มีร้อนไม่พอใจเหล่านั้น ไม่ต้องไปเป็นฮิปปี้ไม่ต้องไปสูบฝิ่น สูบกัญชา ไม่ต้องไปทำอุจาดอะไรต่างๆ ซึ่งศาสนาพุทธได้ตั้งสังคมที่เป็น Alternative Society ไว้ให้อีกสังคมหนึ่งแล้วภายในสังคมไทยนี้ คนไทยก็สามารถที่จะใช้ประโยชน์ด้วยการใช้เป็นที่หลีกเลี่ยงจากสังคมที่ไม่พึงปรารถนาออกไปอยู่ในสังคมใหม่ ซึ่งตนเห็นว่าน่าจะมีความสุขมากกว่า และมีความจริงจังในชีวิตมากกว่า นี่เป็นความสำคัญของวัดและของสงฆ์ในพระพุทธศาสนาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเราไม่ค่อยได้สนใจกันนัก ปัญหาสังคมมากมายหลายอย่างทีเดียวทั้ง

ในอดีตและในปัจจุบันก็ได้แก้ตกไป เพราะเหตุว่าเมืองไทยเรามีวัด คนที่ไม่ถูกอกถูกใจอะไรไปบวชเสียได้

ผมได้กล่าวไว้ในคำสอนครั้งก่อนภาคก่อนแล้วว่า ศาสนาพุทธกับสังคมไทยนั้นมีความสำคัญในด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าศาสนาพุทธนั้นเป็นศาสนาที่สั่งสอน ไปไหนไปสั่งสอนที่นั้น ถ้าถามว่าสอนอะไรดีบอกว่าสอนหนังสือ เพราะเหตุว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่มีตำหรับตำราใหญ่ที่สุดในโลก ปัญหาของศาสนาพุทธเมื่อไปตั้งสั่งสอนศาสนาที่ไหนก็ต้องสั่งสอนให้คนอ่านหนังสือออกด้วย เพราะฉะนั้นการศึกษาของเมืองไทยเริ่มแรกนั้นก็มาจากศาสนาพุทธ มาด้วยการเรียนหนังสือจากพระจากวัด และคิดเลยไปว่าแม้แต่หนังสือไทยที่เราใช้ที่เราอ้างกันว่าเป็นหนังสือพระเจ้ารามคำแหงนี้ก็น่าจะมาจากอิทธิพลของศาสนาพุทธ เพราะดูจากศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงนั้นเองจะเห็นว่าศาสนาพุทธกำลังจะตั้งลงเป็นปึกแผ่นอย่างใหญ่หลวงทีเดียวในกรุงสุโขทัยสมัยนั้น และก็เป็นเหตุให้มีการคิดหนังสือไทยขึ้นเพื่อที่จะได้ร่ำเรียนกันต่อไป นี่ก็เป็นเรื่องของศาสนาพุทธกับสังคมไทยอีกชั้นหนึ่งซึ่งจะพูดกันให้ละเอียดก็เป็นเรื่องใหญ่โตมาก

ทางด้านศิลปะก็เช่นเดียวกัน ศิลปะของไทยนั้นว่าโดยทั่วไปแล้วเป็นศิลปะที่อยู่ในศาสนาพุทธทั้งสิ้น จนกระทั่งมาถึงสมัยปัจจุบันนี้ ภาษาอังกฤษเกือบจะเรียกได้ว่าเป็น Religious Art ตลอดมาทั้งหมดเป็นศิลปะของศาสนา ไม่ใช่ Secular Art คือไม่ใช่ศิลปะของโลกหรือของฆราวาส จิตรกรรมก็ดี ปฏิมากรรมก็ดี เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงเรื่องที่สืบเนื่องในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น ปฏิมากรรมของไทยตั้งแต่โบราณกาลลงมาจนถึงยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ไม่มีอื่นนอกจากพระพุทธรูป จะมีเทวรูปนางฟ้า อะไรเข้ามาปะปนก็น้อยเหลือเกิน และสืบเนื่องจากการนับถือศาสนาทั้งนั้น จิตรกรรมก็เช่นเดียวกันส่วนมากก็เป็นเรื่องเขียนภาพพระธรรมบท เขียนภาพมหาชาติ ภาพพุทธประวัติ อย่างอื่นนั้นมีแต่น้อยและพระในพระพุทธศาสนาได้เป็นศิลปินเรื่อยลงมา เป็นทั้งจิตรกรเป็นทั้งปฏิมากร ตลอดจนสถาปัตยกรรมต่างๆ พระเป็นช่างก่อสร้างเรื่อยลงมาจนถึงเป็นช่างทำดอกไม้เพลิง ช่างตบแต่ง ศิลปะทั้งหลายทั้งปวงอยู่ในวัดเกือบทั้งหมด ของที่ปรากฏอยู่ในวัดนั้นส่วนใหญ่ก็เป็นสิ่งที่พระท่านทำขึ้นเองในทางวรรณคดีก็เช่นเดียวกันอีก เมื่อพระเป็นผู้รู้หนังสือเป็นผู้เชี่ยวชาญในการหนังสือ ในสมัยก่อนก็

ปรากฏว่าวรรณคดีใหญ่ๆ ก็มีพระในศาสนาพุทธเป็นผู้แต่งเป็นผู้เขียนขึ้น หรือมิฉะนั้นกวีใหญ่ๆ ของศาสนาพุทธก็เป็นผู้บวชเรียนมาแล้วนาน ได้รับความรู้ทางด้านหนังสือทางด้านวรรณคดีจากการบวชเรียนนั้น และก็ทำให้วรรณคดีเจริญมาได้มาก

สิ่งสุดท้ายที่อยากจะพูดในวันนี้ก็คือว่า ศาสนาพุทธกับสังคมไทยนั้นว่าโดยทั่วไปเป็นที่พอใจของผู้ที่นับถือศาสนาพุทธทุกฝ่าย ไม่ว่าผู้ที่นับถือศาสนาพุทธนั้นจะมีความเชื่อถือ และก็มีการใช้ความคิดใช้เหตุผลอย่างใด คนที่ไม่มีความเชื่อถือในเรื่องนรกสวรรค์ในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ถือว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ และใช้ความคิดไปในทางแนวคิดวิทยาศาสตร์ ก็สามารถที่จะรับนับถือศาสนาพุทธได้ เพราะศาสนาพุทธในทางปัญญานั้น ท่านสอนไว้ไม่ขัดต่อหลักวิทยาศาสตร์ และก็ไม่ได้เกี่ยวกับความเชื่อถือที่คนเหล่านั้นเห็นว่างมงาย ขณะเดียวกันที่เชื่อถือในนรกสวรรค์ เชื่อถือในวิญญาณตายแล้วกลับมาเกิดอีกและอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ ทั้งหลายทั้งปวงก็ยังนับถือศาสนาพุทธได้เช่นเดียวกัน เพราะศาสนาพุทธอีกส่วนหนึ่งก็ไม่ขัดข้องในความเชื่อถือเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ถ้าพูดถึงสังคมไทยแล้วคนที่นับถือศาสนาพุทธไม่ว่าจะอยู่ในฐานะทางปัญญาสูงต่ำอย่างไร ได้รับความพอใจจากศาสนาพุทธทั้งสิ้น ไม่มีใครเดือดร้อนและเหตุที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่าศาสนาพุทธไม่มีการบังคับในความเชื่อถืออย่างแน่นอนเช่นเดียวกับในศาสนาอื่นๆ คือไม่มีสิ่งซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า ด็อกม่า (Dogma) ไม่มีข้อกำหนดว่าผู้เป็นศาสนิกชนจะต้องเชื่อว่าอย่างไร ศาสนาพุทธถือว่าธรรมของพระพุทธเจ้านั้นเป็นสิ่งที่บุคคลพึงรู้ได้ด้วยตนเอง ใครจะไปบังคับขู่เข็ญให้เชื่อตามใครไม่ได้ เพราะฉะนั้นด้วยความกว้างขวางเช่นนี้ ศาสนาพุทธในฐานที่เป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ในสังคมไทย จึงเป็นศาสนาที่สามารถจะทำความพอใจหรือเป็นที่พึ่งทางใจให้กับคนได้เกือบทั้งหมด คนที่เชื่อด้วยเหตุผลไม่ต้องการพิธีรีตรอง ก็ไม่จำเป็นจะต้องไปมีพิธีรีตรองกับใคร นับถือศาสนาพุทธตามเหตุผลตามความเห็นของตัวได้ ด้วยเหตุนี้ศาสนาพุทธกับสังคมไทยจึงเป็นสิ่งที่ผูกมัดกันแน่นหนาโดยอาศัยที่คนส่วนใหญ่มีความพอใจในศาสนาพุทธในฐานะที่เป็นศาสนาหนึ่ง

คำบรรยาย ครั้งที่ ๓

๑๗ มกราคม ๒๕๑๕

สำหรับวันนี้ก็เป็นชั่วโมงสุดท้ายที่จะพูดกันเรื่องพระพุทธศาสนากับสังคมไทย ผมอยากจะขอพูดเรื่องที่ยังไม่ได้พูดถึงเลยคือเรื่องพระพุทธศาสนากับการปกครองของสังคมก็เห็นจะเข้าใจกันทุกคนแล้วว่าสังคมไม่ว่าจะเป็นสังคมใดก็จะต้องมีการปกครอง มีระบอบการปกครองปัญหาที่เราจะต้องพิจารณาก็คือว่า ปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากับระบอบการปกครอง และพระพุทธศาสนากับฝ่ายปกครองประเทศหรือสังคม ได้กล่าวมาแล้วในการบรรยายครั้งก่อนๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่พูดไว้ในหนังสือเล่มนี้ว่า พระพุทธศาสนามีธรรมะ ๒ ระดับ คือ โลกุตรธรรมระดับหนึ่ง และโลกียธรรมอีกระดับหนึ่ง ธรรมะของพระพุทธศาสนาที่เป็นโลกุตรธรรมนั้น ถ้าพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นได้ว่าเป็นธรรมะที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อสังขาร คือ ไม่ให้ยึดในสิ่งใดทั้งสิ้นตั้งแต่ตัวเอง ไปจนถึงสิ่งอื่นๆ ไม่ให้ยึดให้ถือ และถ้าอะไรที่มันเป็นสังขารมาประกอบกันทำให้เรายึดถือได้แล้ว โลกุตรธรรมก็สอนให้ทำลายเสียให้หมด สังคมก็ดี ระบอบการปกครองก็ดี ถ้าพูดในทางปรมัตถ์ก็เป็นสังขารทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นทางด้านโลกุตรธรรมก็ไม่เอื้อเฟื้อต่อสังคมและไม่เอื้อเฟื้อต่อระบอบการปกครองใดๆ ทั้งนั้น แต่ศาสนาพุทธในระดับโลกียธรรมนั้น ผมได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นคำสั่งสอนหรือเป็นธรรมะที่เอื้อเฟื้อต่อสังขาร และเป็นธรรมะที่สอนให้คนอยู่ร่วมกันได้เป็นสุขภายในสังคม สอนให้คนทำให้สังคมเจริญต่อไปได้นี่คือ โลกียธรรม สรุปแล้วโลกียธรรมก็เป็นธรรมะที่เอื้อเฟื้อต่อสังขารตลอดไปจนถึงสังคมด้วย ฝ่ายปกครองในสังคมนั้นมีหน้าที่ที่จะต้องรักษาและส่งเสริมสังคมให้เจริญก้าวหน้า หากว่าพระพุทธศาสนามีธรรมะระดับเดียวคือ โลกุตรธรรมแล้วทางฝ่ายปกครองก็คงจะไม่สามารถที่จะส่งเสริมศาสนาพุทธได้ หรือ

อาจจะต้องตั้งตัวเป็นศัตรูกับศาสนาพุทธ ที่พูดมาเช่นนี้ไม่ใช่พูดมาแต่โดยเดา ศาสนาบางศาสนามีแนวสั่งสอนที่จะเป็นไปในทางเป็นปฏิปักษ์ต่อสังคม แล้วก็เป็นหน้าที่ที่ฝ่ายปกครองของสังคมที่จะต้องกำจัดศาสนานั้น ตัวอย่างเกิดขึ้นเมื่อเร็วๆ นี้เอง เมื่อ ๒-๓ วันนี้เอง ซึ่งทางราชการของสิงคโปร์ที่เป็นประเทศเอกราชได้สั่งกำจัดศาสนาซึ่งรวมอยู่ในคริสต์ศาสนานิกายหนึ่งที่เรียกว่า ยะโฮวา วิตเนสส์ (Jehovah's Witness) พยานของพระยะโฮวา ให้ออกจากสิงคโปร์ไป แล้วก็ไม่ยอมรับให้มีการสั่งสอนศาสนานั้นภายในสิงคโปร์เป็นอันขาด ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่า ศาสนาคริสต์นิกายนั้นสอนว่า ระบอบการปกครองทุกอย่างทุกชนิดรวมทั้งรัฐบาลทุกรัฐบาลเป็นสิ่งซึ่งซาตาน (Satan) ตั้งขึ้น ไม่ใช่สิ่งซึ่งพระเจ้าตั้งขึ้น สอนให้คนนับถือศาสนานั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบการปกครอง และเป็นปฏิปักษ์รัฐบาลทุกรัฐบาล หรือถ้าไม่ถึงเป็นปฏิปักษ์ก็ให้วางเฉย ไม่ยอมร่วมในกิจการใดๆ ที่รัฐบาลเป็นผู้กำหนดให้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกิจการทหารแล้วไม่เกี่ยวข้องด้วยเป็นอันขาด ผู้ที่นับถือศาสนานั้นไม่ยอมแต่งเครื่องแบบทหาร ไม่ยอมจับอาวุธ และก็ไม่ยอมเชื่อฟังคำสั่งของรัฐบาลในกิจการทหาร นี่เราเห็นเป็นตัวอย่างว่า ถ้ามีศาสนาเช่นนั้นแล้วทางฝ่ายปกครองก็จะต้องพยายามกำจัดให้หมดไป เพราะถือว่าเป็นภัยต่อสังคม ศาสนาพุทธนั้นถึงจะมีโลกุตรธรรมซึ่งเป็นธรรมที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อสังคมก็ตามที แต่ศาสนาพุทธก็มีโลกียธรรมซึ่งมีคำสั่งสอนที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม ทำให้คนอยู่ร่วมกันในสังคมได้เป็นสุขและสอนให้ทำให้สังคมเจริญต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ฝ่ายปกครองของสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันก็ต้องการให้ศาสนาพุทธสอนเน้นหนักไปในทางโลกียธรรมเป็นส่วนใหญ่ ที่ผมบอกว่าฝ่ายปกครองของสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันเห็นจะต้องแก้เหลือไว้แต่คำว่าอดีต เพราะปัจจุบันนั้นดูเหมือนจะไม่ได้สนใจศาสนา บุญหรือบาปอะไรกันแล้วก็ไม่ได้พิจารณาอะไรกันในแบบนี้ แต่ในสมัยโบราณนั้นแน่นอนฝ่ายปกครองพยายามส่งเสริมให้มีการสั่งสอนศาสนาพุทธเน้นหนักไปในทางโลกียธรรมทั้งสิ้น การสั่งสอนโลกุตรธรรมรวมทั้งการบำเพ็ญวิปัสสนาธุระนั้นเท่าที่สังเกตดูฝ่ายปกครองสมัยโบราณพยายามกำหนดให้อยู่ในวงจำกัดไว้เฉพาะคนที่เห็นว่าเหมาะสมและมีภูมิปัญญาถึง ไม่ได้เคยอนุญาตให้มีการสอนแพร่หลายอย่างเป็นอยู่ในทุกวันนี้ สำหรับฝ่ายปกครองของสังคมไทยในสมัยโบราณนั้นก็ได้

เข้าอุปการะศาสนาพุทธ และได้จัดตั้งองค์การปกครองศาสนาขึ้น ให้พระมีอำนาจบังคับบัญชากันเอง มีสมณะศักดิ์จัดวางหน้าที่มีเจ้าคณะใหญ่หนเหนือหนใต้ มีเจ้าคณะรองลงมาตามลำดับลงมาจนกระทั่งเป็นพระราชบัญญัติปกครองสงฆ์ที่เราใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ เหตุที่ทางฝ่ายปกครองเข้าจัดการกับศาสนาพุทธ ให้มีองค์การปกครองให้มีสมณะศักดิ์ ให้มีตำแหน่งที่พระปกครองกันเองเหล่านี้ก็เพื่อที่จะได้คอยควบคุมการดำเนินการของศาสนาพุทธภายในสังคมให้เป็นไปในทางที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อให้เป็นไปในทางที่จะเป็นประโยชน์ต่อฝ่ายปกครองนั้นเอง

เรื่องศาสนากับฝ่ายปกครองนั้นเป็นปัญหาอยู่ในสังคมทุกสังคม ปัญหาของฝ่ายปกครองก็คือว่าทำอย่างไรจะทำให้ศาสนาเป็นประโยชน์ต่อตน ศาสนาทุกศาสนามีคนนับถือมาก เมื่อนับถือแล้วก็เชื่อฟังคำสั่งสอนของศาสนา ศาสนาจะสั่งอย่างไรแล้วมีน้ำหนักกว่าคำสั่งที่มาจากที่อื่น เมื่อเป็นเช่นนี้หากระบอบการปกครองใดไม่ได้รับการสนับสนุนจากศาสนาแล้วก็จะอยู่ในฐานะที่ลำบากมาก เพราะศาสนาอาจจะสั่งสอนให้คนไม่สนับสนุนระบอบการปกครอง เกิดปัญหาทางการเมืองใหญ่ๆ ต่อไปได้ ประโยชน์ที่การปกครองได้รับจากศาสนาก็คือการสนับสนุนของฝ่ายศาสนาในสังคมไทยก็เป็นเช่นเดียวกันตั้งแต่โบราณลงมาจนถึงปัจจุบัน และคำว่าปัจจุบันในที่นี้พูดได้อย่างเต็มปาก เพราะเหตุว่าในการเลือกตั้งผู้แทนทุกครั้ง ผู้ที่สมัครผู้แทนก็จะต้องวิ่งเข้าวัดไปสัญญาว่าจะถวายถังน้ำฝนบ้างจะสร้างกุฏิบ้าง ซ่อมโบสถ์ ซ่อมวิหาร ซ่อมศาลาการเปรียญ สุดแล้วแต่จะพูดกันไป เพราะเหตุว่าถ้าหลวงพ่อท่านบอกว่าให้เลือกคนนี้แล้วชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มักจะเลือก นี่ก็เห็นกันอยู่แล้วว่าคนที่จะเข้ามาอยู่ในฝ่ายปกครอง หรือแม้แต่ฝ่ายปกครองเองนั้นก็ต้องการการสนับสนุนของฝ่ายศาสนาอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นสิ่งแรกที่ผมอยากให้ทราบไว้ก็คือว่า ศาสนาพุทธในเมืองไทยเราได้สนับสนุนและคล้อยตามฝ่ายปกครองเรื่อยมาตั้งแต่สมัยโบราณลงมาจนถึงปัจจุบันนี้ ดูตามประวัติศาสตร์ของสังคมไทยแล้วไม่เคยปรากฏว่ามีการขัดกันระหว่างศาสนาพุทธกับฝ่ายปกครองเช่นที่เคยมีการขัดกันระหว่างศาสนากับฝ่ายปกครองในสังคมอื่นๆ ในสังคมอื่นนั้นถ้าเราศึกษาประวัติศาสตร์แล้วจะเห็นได้ว่าเคยมีการขัดกันอย่างรุนแรงระหว่างศาสนากับฝ่ายปกครอง ในประวัติศาสตร์ของไทยเราถ้าหากจะย้อนกลับไปดูแล้วก็อาจ

เห็นมีเรื่องอะไรคล้ายคลึงกันบ้าง แต่ก็ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ขัดกันโดยตรง เป็นเรื่องขัดระหว่างบุคคลในศาสนากับฝ่ายปกครองเห็นจะมากกว่า ยกตัวอย่างเช่น ในสมัยกรุงธนบุรีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าพระองค์เองบรรลุโสดาบันเป็นอริยบุคคลควรที่พระสงฆ์จะเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมได้ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ก็คล้อยตามพระราชประสงค์ คงมีพระสงฆ์บางรูปที่ไม่คล้อยตามพระราชสงค์ก็เกิดขัดกันถึงกับให้เอาพระไปเฆี่ยนหลัง แต่นั่นก็เป็นเรื่องระหว่างบุคคลไม่ใช่สงฆ์ทั้งปวงลุกขึ้นขัดต่อฝ่ายการปกครอง ที่เป็นเช่นนี้จะเป็นเพราะในศาสนาพุทธนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ให้ภิกษุคล้อยตามฝ่ายปกครองได้ อยู่ในศีลนอกปาฏิโมกข์ดังที่ได้กล่าวกันมาแล้ว ได้มีบัญญัติแน่ชัดเป็นภาษาบาลีบอกว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ราชูนํ อนุวัตติตุ แปลเป็นไทยว่าเราอนุญาตให้ภิกษุคล้อยตามฝ่ายปกครองได้ การคล้อยตามนี้หมายถึงการปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมือง และการคล้อยตามหรือปฏิบัติตามความประสงค์ของผู้มีอำนาจปกครองแผ่นดินเท่าที่ไม่ขัดต่อพระธรรมวินัย หรือถึงแม้ว่าจะขัดต่อพระธรรมวินัย ถ้าหากว่าเป็นเรื่องเล็กน้อยก็คล้อยตามให้ได้ ยกตัวอย่างเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ราษฎรกราบบังคมทูลถวายฎีกาว่า ทำบุญยาก เพราะว่าพระภิกษุสงฆ์ในขณะนั้นไม่ยอมรับเงินทอง จะรับแต่ปัจจัยซึ่งเป็นวัตถุ เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ในสมัยนั้นการซื้อสินค้าต่างๆ ยังไม่สะดวก ในบางกรณีราษฎรอยากทำบุญรวดเร็วไม่มีเวลาที่จะซื้อหาปัจจัยที่ควรแก่สมณะบริโภคเอาเงินไปถวายพระ พระก็ไม่รับจึงได้มีพระราชกำหนดให้พระสงฆ์รับเงินได้ เพื่อจะได้เปิดโอกาสให้ราษฎรทำบุญได้ตามใจปรารถนาความจริงการที่พระภิกษุสงฆ์รับเงินทองจากชาวบ้านนั้นผิดพระวินัย แต่เป็นการผิดเล็กน้อย สงฆ์ในขณะนั้นหรือพระพุทธศาสนาในขณะนั้นก็อนุวัตตามความประสงค์ของฝ่ายบ้านเมืองได้ ทุกวันนี้ก็เช่นเดียวกัน ถ้าหากทางราชการไม่ต้องการให้ใครไปเที่ยวจีนแดง พระก็ไม่ไปพระก็อนุวัตตาม เพราะทำไปก็ขัดใจกันเปล่าๆ แม้แต่ในเรื่องที่ขัดต่อพระธรรมวินัยนั้น ผมก็ยังไม่แน่เหมือนกันพูดตรงๆ ถ้าเป็นความประสงค์ของทางราชการ ทางศาสนาจะอนุวัตตามหรือจะคล้อยตามได้แค่ไหน นี่ก็เป็นเรื่องของการคล้อยตามซึ่งทำให้การขัดกันระหว่างศาสนาพุทธกับระบอบการปกครองนั้นมีอยู่น้อยในสังคมไทยเรามาแต่ดั้งเดิมไม่เคยปรากฏว่ามีมากมายจริงจังอย่างที่เคยเกิดมาแล้วในศาสนาอื่น เพราะว่าทางฝ่าย

ศาสนาเป็นผู้ผ่อนปรนตามความประสงค์ของผู้ปกครองแผ่นดินเสมอ นอกจากคล้อยตามแล้วศาสนาพุทธในสังคมไทยเรานั้นก็ยังได้สนับสนุนระบอบการปกครองภายในสังคมตลอดมาตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบันเช่นเดียวกัน ในที่นี้ผมอยากจะนำเอาสาส์นของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ผู้รักษาการในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเมื่อวันปีใหม่นี้เองมาอ่านอีกสักครั้งหนึ่ง ขึ้นต้นท่านกล่าวว่า

"ดูราชาวไทยชายหญิงทั้งหลาย วันเดือนปีเก่าที่เราอาศัยมาแต่วันศุกร์ที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๔ ได้นำเอาทุกข์โศกโรคภัยจากเราไปและวันเดือนปีใหม่ได้ย่างมาในวันเสาร์ที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๕ พร้อมกับนำความสุขชื่นใจ พลานามัย และอภัยมามอบให้เราด้วย ดังนั้นจึงขอให้ชาวไทยชายหญิงจงน้อมรับพรคือ ความสุข ชื่นใจ พลานามัย และอภัยที่ปีใหม่ได้มอบให้เราในวันนี้ โปรดทราบเถิดว่าเราเกิดในเมืองไทย อยู่ในเขตแคว้นแผ่นดินไทยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เมืองไทยได้มอบสมบัติอันล้ำค่า ๔ อย่างให้เราชาวไทยทุกเพศทุกวัยคือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ซึ่งเราได้รับมาเป็นมรดกของตนตั้งแต่วันเกิด และนับว่าเป็นหน่วยรวมแห่งความสงบสุข เป็นที่พึ่งเกษมศาส์นสราญรมย์ของเราชาวไทย ซึ่งเราได้ถือนิสัยจงรักภักดีต่อสมบัติอันล้ำค่านี้ร่วมกันมาแล้วคือจงรักภักดีต่อชาติ จงรักภักดีต่อศาสนา จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และจงรักภักดีต่อรัฐธรรมนูญ ชาติเป็นสมบัติคุ้มครองเราผู้ร่วมกันรักษาให้มีอิสระเป็นไทยคงเป็นไทย ศาสนาเป็นสมบัติคุ้มครองเราผู้เว้นชั่วกระทำดีให้เป็นคนบริสุทธิ์สะอาดกายวาจาใจ พระมหากษัตริย์เป็นสมบัติคุ้มครองเราผู้เคารพสักการะจริงให้ได้อยู่เห็นเป็นเกียรติยศ และรัฐธรรมนูญเป็นสมบัติคุ้มครองเราผู้ปฏิบัติตามให้มีสิทธิเสรีภาพและภราดรภาพโดยครบถ้วน เมื่อเราชาวไทยได้จงรักภักดีต่อสมบัติอันล้ำค่ามาแล้วก็ขอให้จงรักภักดีสืบต่อโดยความเป็นธรรม ชาติไทยคือคนไทยต้องรักชาติไทย รักแผ่นดินที่อยู่รักเพื่อนร่วมชาติ มีสามัคคีร่วมมือร่วมใจกัน บำเพ็ญประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน ตั้งใจปฏิบัติศาสนาเว้นชั่วกระทำดี เคารพสักการะพระมหากษัตริย์ด้วยน้ำใจกตัญญูกตเวที ซื่อสัตย์สุจริตและรักษามวลกฎหมายของแผ่นดิน เว้นส่วนที่ห้าม กระทำความส่วนที่อนุญาต กระแสธารในท้องมหาสมุทรยังมีเหือดแห้ง แม้ขุนเขาทั้งหลายก็มีวันพังทลายลง ส่วนนิสัยจงรักภักดีของเราอย่ามีเวลาเหือดแห้งและพังทลายลงเลย แต่จงดี

เด่นเป็นดวงวิญญาณประจำชีวิตของเราอยู่ทุกเมื่อวันเทอญ”

จะเห็นได้ว่าท่านสอนขัดหลักโลกุตรธรรมทีเดียว เพราะเหตุว่าพระพุทธเจ้าสอนไว้อะไรๆ ไม่มีตั้งอยู่ได้ต้องเสื่อมสลายไปหมด ท่านยกเว้นความจงรักภักดี ท่านบอกว่าเหือดแห้งพังทลายไม่ได้ นี่ก็ท่านสอนโลกียธรรมโดยแท้ วรรคสุดท้ายบอกว่า

“ในศุภวาระดิถีขึ้นปีใหม่ ขอถวายพระพรชัยแด่สมเด็จพระบรมบพิธพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ จงทรงเกษมศาส์นสราญรมย์ทุกทิพาราตรีกาลตรงนี้ฟังให้ดี ขอคณะปฏิวัติพร้อมทั้งข้าราชการและทวยอาณาประชาราษฎร์จงนิราศทุกข์ นิราศโศก นิราศโรค นิราศภัย เจริญงอกงามไพบูลย์ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อเทอญ”

จะเห็นว่าพุทธศาสนาที่มีความไหวตัวเข้ากับเหตุการณ์ได้หมด เรียกได้ว่าเป็นศาสนาที่เอาไหนอย่างยิ่ง ส่งเสริมระบอบการปกครองทุกชนิดที่มีขึ้นในสังคมไทยมาตลอด ก็จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องที่ศาสนาพุทธได้สนับสนุนจากการปกครองของไทย ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ศาสนาพุทธก็สนับสนุนระบอบการปกครองนั้น เคยมีธรรมเนียมซึ่งเดี๋ยวนี้ก็ยังรักษาอยู่แต่ไม่ตรงต่อเป้าหมาย เช่น ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคล ซึ่งเป็นวันครบรอบการเสวยราชย์ของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น พระมหาเถระซึ่งมักจะเป็นสมเด็จพระสังฆราชจะต้องถวายพระธรรมเทศนาในงานพระราชพิธีเรียกว่า เทศนามงคลวิเศษ เป็นการแสดงออกถึงความเกี่ยวพันระหว่างศาสนาพุทธกับการปกครองโดยเฉพาะ เพราะพระธรรมเทศนามงคลวิเศษกัณฑ์นั้นเป็นการบรรยายถึงการกระทำของรัฐบาลตั้งแต่ต้นปีมาจนถึงวันที่แสดงพระธรรมเทศนาไปในทางยกย่องสรรเสริญ คือ เป็นการโฆษณากิจการของรัฐบาลในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่าได้ทำอะไรดีไปแล้วบ้าง คล้ายๆ กับการแถลงนโยบายบวกกับการแสดงกิจการของรัฐบาลที่ได้กระทำเป็นประโยชน์ตลอดมา ในสมัยนี้เทศนามงคลวิเศษก็ยังมีอยู่และก็มีคล้ายๆ กับทำนองนั้น คือเป็นการแสดงผลประโยชน์จากกิจการของรัฐบาลที่ได้กระทำมาในรอบปีที่การแสดงนั้นเป็นการสนับสนุนระบอบการปกครองอย่างเปิดเผยโดยศาสนาพุทธ เพราะฉะนั้นความจริงที่เราปฏิเสธไม่ได้ก็คือศาสนาพุทธในสังคมไทยนั้น นอกจากว่าจะคล้อยตามฝ่ายปกครอง

เท่าที่จำคำได้ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติอนุญาตเอาไว้แล้ว ยังได้สนับสนุนระบอบการปกครองตลอดมา ที่เป็นเช่นนี้นั้นมีเหตุ เพราะเหตุว่าระบอบการปกครองของสังคมไทยก็ได้ให้ความคุ้มครองแก่ศาสนาพุทธตลอดมาด้วยการยกย่องด้วยการป้องกันไม่ให้ใครมากระทำย่ำยีได้ จะเรียกว่าเป็นการแลกเปลี่ยนกันก็ได้ระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักร แต่ว่าการสนับสนุนยกย่องนี้ถ้าจะพูดด้วยความเป็นจริงแล้วต้องไม่ใช่เป็นการกระทำโดยหลับตา ไม่ใช่ว่าศาสนาพุทธจะสนับสนุนระบอบการปกครองไปหมดโดยไม่เลือก ศาสนาพุทธถ้าจะว่าไปแล้วก็มีอิทธิพลต่อระบอบการปกครองของสังคมไทยตลอดมาเช่นเดียวกัน และมีเงื่อนไขว่าถ้าเห็นว่าระบอบการปกครองนั้นปฏิบัติธรรมแห่งผู้ปกครองที่ศาสนาพุทธได้สอนไว้ ศาสนาพุทธก็สนับสนุนได้

ในสมัยก่อนตลอดมาถือกันว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศตลอดจนข้าราชการในระบอบการปกครองของไทยนั้นตั้งอยู่ในธรรมต่างๆ ที่ศาสนาพุทธได้สอนไว้ ธรรมที่ศาสนาพุทธได้สอนไว้เกี่ยวกับการปกครองแผ่นดินนั้นมีอยู่หลายอย่าง ถ้าหากผู้ปกครองแผ่นดินปฏิบัติตามนั้น หรือถึงแม้ไม่ปฏิบัติแต่อ้างว่ายังปฏิบัติตามนั้น หรือยังเลื่อมใสในคำสั่งสอนนั้นอยู่ก็ใช้ได้ ศาสนาพุทธก็สนับสนุนต่อไป ธรรมแห่งการครองแผ่นดินอย่างแรกก็คือ ทศพิธราชธรรมมีอยู่ ๑๐ อย่าง ได้แก่ ทาน คือการให้อย่างที่หนึ่ง ศีล คือการตั้งสังวรกายและใจให้สุจริตเป็นอย่างที่สอง บริจาค คือการเสียสละเป็นอย่างที่สาม อาสวะ ความซื่อตรง เป็นอย่างที่สี่ มัธวะ ความอ่อนโยนเป็นอย่างที่ห้า ตบะ การกระทำหน้าที่ครบถ้วนไม่เกียจคร้านเป็นอย่างที่หก อโกธะ ความไม่โกรธเป็นอย่างที่เจ็ด อวิหิงสาความไม่เบียดเบียนมนุษย์และสัตว์เป็นอย่างที่แปด ขันติ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทน เช่น อดทนต่อคำวิพากษ์วิจารณ์อะไรอย่างนี้เป็นอย่างที่เก้า และอวิโรธนะ การคิดที่ปราศจากอารมณ์ยินดียินร้ายถือเหตุผลเป็นประมาณนั้นเป็นอย่างที่สิบ นี่ถือว่าเป็นธรรมของผู้ปกครองแผ่นดินหมวดแรก นี่เป็นหลักการปกครองของศาสนาพุทธ ศาสนาพุทธสอนอยู่เสมอว่าผู้ปกครองแผ่นดินจะต้องอยู่ในธรรม ๑๐ ประการนี้ นอกจากนั้นยังมีธรรมหมวดอื่นต่อไปอีก หมวดที่สองได้แก่ สังคหวัตถุ ๕ ประการ สังคหวัตถุ ๕ ประการนี้ถ้าเราศึกษาแล้วจะเห็นได้ถึงความฉลาดของศาสนาพุทธ เพราะชื่อ

สังคหวัตถุ ๔ ประการแรกนั้น เป็นชื่อเดียวกันหรือคล้ายคลึงกับชื่อการบูชายัญต่างๆ ของพราหมณ์ ซึ่งผู้ปกครองแผ่นดินอินเดียในสมัยก่อนถือว่าเป็นหน้าที่ที่จะต้องกระทำ ศาสนาพุทธไม่เห็นด้วยกับการบูชายัญ เพราะไม่เชื่อว่าจะเกิดผลจริงจังอย่างใดทั้งสิ้น จึงได้เอามาเปลี่ยนเป็นสังคหวัตถุ ๕ ประการ ซึ่งถ้าเราพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างยิ่ง และเป็นธรรมที่ผู้ปกครองแผ่นดินควรจะปฏิบัติ สังคหวัตถุประการแรกได้แก่ ศาสนาพุทธเรียกว่า สสเมธํ มาจากคำว่า อัศวเมธ ในภาษาสันสกฤตของพราหมณ์ อัศวเมธนั้นคือการฆ่าม้าบูชายัญ คือ ปล่อยให้ม้าวิ่งไปตามบ้านเมืองต่างๆ อย่างที่ไทยเราเรียกว่า ปล่อยม้าอุปการ ถ้าบ้านเมืองไหนไม่ต้อนรับม้านั้นก็ถือว่าเป็นศัตรูยกทัพไปรบ ถ้าบ้านเมืองไหนต้อนรับม้านั้นเอาไปเลี้ยงดูดีถือว่าเป็นเมืองขึ้นแล้ว เอาเปรียบทั้งสองทาง แล้วในที่สุดก็เอาม้านั้นมาฆ่าบูชายัญ เอาเนื้อเผาถวายพระเป็นเจ้า ถือว่าเป็นเสร็จการ ผู้ปกครองแผ่นดินจะยิ่งใหญ่ได้ต้องทำพิธีนี้ ศาสนาพุทธจับเอาคำนี้มาเปลี่ยนเป็น สสเมธํ แปลว่า ความรู้ในการบำรุงพืชผลในประเทศให้อุดมสมบูรณ์ หมายความว่าผู้ปกครองแผ่นดินนั้นแทนที่จะไปเที่ยวปล่อยม้าอุปการเลอะเทอะให้ลำบากชาวบ้านเขา ให้มาศึกษาการเกษตรมีนโยบายการเกษตรที่จะมีประโยชน์ต่อประชาชนและบ้านเมืองต่อไปนี่เป็นสังคหวัตถุประการที่หนึ่ง ประการที่สอง ปุริสเมธํ ในศาสนาพราหมณ์หมายถึงการฆ่าบุรุษ ฆ่ามนุษย์บูชายัญ นับว่าเป็นยัญที่สูงสุด เกิดเหตุร้ายในบ้านเมืองแล้วก็ต้องทำอย่างนี้เพื่อจะเอาใจพระผู้เป็นเจ้า ยอมเสียคนบูชาเทวดาแล้วก็แก้เหตุร้ายต่างๆ ได้ ศาสนาพุทธใช้คำเดียวตรงกันแต่แปลไปเสียว่าเป็นสังคหวัตถุ คือเป็นธรรมที่ผู้ปกครองแผ่นดินจะต้องปฏิบัติ หมายถึงการรู้จักคนหรือชุบเลี้ยงคนที่ควรสงเคราะห์ คือจะตั้งรัฐมนตรีทั้งทีก็ดูให้มันฉลาดๆ หน่อย อย่าไปเอาคนที่ไม่รู้ภาษาคนมาเป็นรัฐมนตรีขายหน้าชาวบ้านเขา เพราะฉะนั้นจะปกครองแผ่นดินก็ต้องมีปุริสเมธํ คือรู้จักคนว่าเป็นใครที่ไหน แล้วก็เลี้ยงให้ถูกนี่เป็นสังคหวัตถุ อันที่สามต่อไป ศาสนาพุทธเรียกว่า สัมฺมาปาสํ ซึ่งฟังเสียงดูตัวอักษรแล้วก็เห็นได้ว่าตรงกับพิธีบูชายัญซึ่งเรียกว่า สมฺยาปาสะ ของพราหมณ์คำบนเป็นภาษาบาลี คำล่างเป็นภาษาสันสกฤต สมฺยาปาสะของพราหมณ์ ผมก็ได้พยายามค้นคว้ามาหลายปีแล้วรับตรงๆ ว่ายังไม่รู้ว่าบูชายัญอะไรแน่ เปิดพจนานุกรมสันสกฤตดูก็

บอกว่าเป็นการบูชายัญอย่างหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตามสัมมาปาสังของศาสนาพุทธ หมายถึงความรู้ ที่จะผูกใจคนให้จงรักภักดีต่อการปกครองที่ทำให้เกิดความสุขความเจริญทั่วไป หมายถึงหาเสียงด้วยการปกครองที่ดี ถ้าปกครองให้ดีแล้วคนเขานับถือเองสนับสนุนเอง ประการที่สี่ วาจาเปยฺยํ ตรงกับพิธีของพราหมณ์ที่เรียกว่า วาชเปยฺยะของพราหมณ์นั้นพิธีวาชเปยฺยะ คือพิธีที่พระเจ้าแผ่นดินดื่มน้ำอมฤตที่พราหมณ์ทำขึ้นเพื่อต่อพระชนมายุ ศาสนาพุทธจับเอาคำนี้มาเปลี่ยนเป็นสังคหวัตถุประการที่สี่เรียกว่า วาชเปยฺยํ หมายถึงคำพูดที่อ่อนหวานควรดื่มเอาไว้ในใจ เปยฺยะ หรือ เปยยํ หมายถึงการดื่มด่ำ อันแรกดื่มน้ำอมฤต อันที่สองดื่มคำพูดที่อ่อนหวานเอาไว้ในใจ หมายความว่า จะพูดจากับใครเขาก็พูดด้วยวาจาอันอ่อนหวาน ไม่กรรโชก โฮกฮาก ขึ้นมึงขึ้นกู คนเขาก็นับถือ สังคหวัตถุประการที่ห้า ซึ่งความจริงก็ไม่ใช่ธรรมที่ควรประพฤติอะไร เรียกได้ว่าเป็นการสรุปผลของสังคหวัตถุหรือเป็นวัตถุประสงค์ของผู้ครองแผ่นดิน นิรัคฬํ คือสภาพบ้านเมืองที่สงบเรียบร้อยจนถึงกับไม่ต้องลงกลอนประตูเรือน นี่ก็เป็นสังคหวัตถุ ๕ ประการที่ศาสนาพุทธสั่งสอน แล้วก็ประการสุดท้ายก็คือ จักรวรรดิวัตร์นี้มีอยู่ในพระไตรปิฎกทีเดียว เป็นการแสดงทรรศนะของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับพระเจ้าจักรพรรดิ ทางฝ่ายพราหมณ์เขาว่าจักพรรดิต้องมีช้างแก้ว ม้าแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว แต่ว่าศาสนาพุทธบอกว่า ไม่จริง ผู้ที่จะเป็นจักพรรดิได้จะต้องมีแนวทางปฏิบัติได้จะต้องมีแนวปฏิบัติ ๑๒ ประการคือ

๑. ควรอนุเคราะห์คนภายในราชสำนัก และคนภายนอก คือ ทหาร พลเรือน ตลอดจนราษฎรให้มีความสุขไม่ปล่อยปละละเลย ช่วยคนมีความสุขเป็นจักรพรรดิวัตร์

๒. ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่นทั่วไป ไม่ควรจะเป็นศัตรูกับประเทศใดทั้งสิ้น

๓. ควรจะอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ และผู้มีตระกูลทั้งหลาย

๔. ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหบดี และคฤหบดีชน

๕. ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท คือ กสิกรทั้งปวง

๖. ควรอุปการะสมณะและพราหมณ์ผู้มีศีล คือ หมายความถึงนักบวชทุกศาสนา

๗. ควรจัดรักษาฝูงเนื้อและนกตลอดจนสัตว์ป่าทั้งปวงมิให้สูญพันธุ์

๘. ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรม และชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลจริต
๙. ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบการทุจริตเป็นภัยต่อสังคม
๑๐. ควรเข้าใกล้สมณะพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาป และการกุศลอกุศลให้ประจักษ์ชัด
๑๑. ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปยังที่ที่พระเจ้าแผ่นดินไม่ควรเสด็จ
๑๒. ควรดับความโลภมิให้ปรารถนาลาภที่พระเจ้าแผ่นดินไม่ควรจะได้

ทั้งหมด ๑๒ ประการนี้ ศาสนาพุทธบอกว่าเป็นหน้าที่ของพระจักรพรรดิ หรือพระราชาผู้ครองโลก ศาสนาพุทธในสังคมไทยก็ได้สอนธรรมเหล่านี้ตลอดมา และผมก็อยากจะกล่าวว่าด้วยคำสั่งสอนนี้ก็มีอิทธิพลไปถึงระบอบการปกครองของสังคมไทยมามากในอดีตและยังตกค้างอยู่แม้ในปัจจุบัน ทางด้านผู้ที่ปกครองแผ่นดินนั้นเมื่อนับถือศาสนาพุทธก็ย่อมจะปรารถนาที่จะปฏิบัติตามคำสั่งสอนของศาสนาพุทธ เมืองไทยเราได้มีผู้ปกครองแผ่นดินที่ดีมาแล้วมากมาย ก็ด้วยอิทธิพลจากคำสั่งสอนของศาสนาพุทธในเรื่องที่เกี่ยวกับการปกครองแผ่นดิน ส่วนทางด้านผู้ถูกปกครองแผ่นดินนั้นก็มีผลเช่นเดียวกัน เพราะว่าราษฎรหรือประชาชนทั่วไปมีมาตรฐานที่จะหวังได้จากผู้ที่มาปกครองตนว่าควรจะทำอะไรบ้าง ผมรู้สึกว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญถ้าเราอยากได้การปกครองที่ดีแล้วจะต้องมีมาตรฐานให้ประชาชนหวังได้เรียกร้องได้ว่าการปกครองที่ดีนั้นคืออะไร ผู้ปกครองที่ดีนั้นควรปฏิบัติอย่างไร ศาสนาพุทธได้วางมาตรฐานไว้ให้ด้วยทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และด้วยจักรวรรดิวัตร์ เมื่อราษฎรทั่วไปได้ยินคำสั่งสอนของศาสนาพุทธก็เกิดความรู้เช่นเดียวกันว่าผู้ปกครองแผ่นดินมาปกครองตนนั้นควรจะเป็นบุคคลอย่างไร แล้วก็เมื่อเห็นอย่างนั้นแล้ว ถ้าใครไม่ถึงมาตรฐานก็ไม่ยอมรับนับถือ หรือมิฉะนั้นก็เรียกร้องให้ผู้ปกครองแผ่นดินปฏิบัติธรรมที่ควรปฏิบัติ และด้วยอิทธิพลของศาสนาพุทธเช่นนี้ ผมจึงรู้สึกว่าคนไทยตั้งแต่ไหนแต่ไรมาไม่เคยพอใจในผู้ปกครองแผ่นดินของตนเลยสักครั้งเดียว เพราะคนที่จะเทียบเข้าไปให้ได้ครบตามที่ศาสนาพุทธได้สั่งสอนไว้นั้นออกจะหายาก และยิ่งสมัยนี้ก็ยิ่งหายากเข้าทุกที เพราะฉะนั้นเสียงวิพากษ์วิจารณ์ผู้ที่เข้ามาปกครองแผ่นดินจึงเป็นเสียงที่ดังอยู่เสมอในเมืองไทยของเรา จะว่าเป็นมาจากเรื่องมาตรฐานเช่นนี้ก็ได้ เป็นต้นว่า ถ้ามีรัฐมนตรีคนใดคนหนึ่งปลูกบ้านใหญ่

ไป หรือปลูกบ้านใหญ่มากหลังไป เสียงก็จะเกิดขึ้นแล้ว ขึ้นต้นก็มีโลภเสียแล้ว หาเงินหาทองมีในสิ่งที่ไม่ควรจะมี ผิดทั้งทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร์หมดทุกอย่างใช้ไม่ได้ หรือจะทำอะไรมันก็ผิดไปหมด เพราะว่าคนธรรมดาปุถุชนแล้วจะหาเข้ามาเทียบอย่างนี้ไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ไหนๆ ก็พูดกันแล้ว ผมก็อยากพูดว่า ผมก็ดูเหตุการณ์อะไรมามาก รู้สึกเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงปฏิบัติครบถ้วนตามที่พุทธศาสนาสั่งสอน ยังไม่เคยที่จะจับท่านได้เลยว่าผิดพลาดในข้อไหน ก็ลองสังเกตดูเองก็แล้วกัน แต่อย่างไรก็ตาม นี่เป็นอิทธิพลของศาสนาพุทธต่อสังคมไทย และนี่ก็เป็นชั่วโมงสุดท้าย ก่อนที่จะจบผมอยากจะขอทบทวนว่า อยากจะให้คุณเห็นภาพทั้งหมดที่พยายามจะพูดมาที่ฝรั่งเรียกว่า Overall Picture ของศาสนาพุทธในสังคมไทยเราคือ ขึ้นต้นด้วยศาสนาพุทธมีศีลธรรม ๒ ระดับอย่างที่ได้ว่ามาแล้ว เมื่อมีศีลธรรม ๒ ระดับก็เกิดปัญหา เพราะโลกุตรธรรมนั้นไม่เอื้อเฟื้อต่อสังคม ไม่เอื้อเฟื้อต่อสังขาร โลกียธรรมทำให้สังคมเจริญได้ ทำให้เกิดความสุขในสังคม ปัญหาก็คือว่าต้องเน้นหนักสอนไปในทางโลกียธรรม เมื่อเน้นหนักทางนั้นแล้วโลกียธรรมมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างไร ผมก็ได้กล่าวมาแล้วในการบรรยายครั้งที่แล้วๆ มา และโลกุตรธรรมนั้นเองมีอิทธิพลต่อความนึกคิดภายในสังคมไทยอย่างไร เรื่องความไม่ยึดถือ ไม่เชื่อสนิทในสิ่งต่างๆ เหล่านี้ได้กล่าวมาแล้ว สังคมซึ่งจำเป็นต้องมีผู้ปกครองในระบอบการปกครองนั้น ศาสนากับผู้ปกครองแผ่นดินก็ต้องเรียกได้ว่าประจันหน้ากันอยู่ ในสังคมอื่นๆ นั้นได้เคยมีการขัดกันถึงฆ่าฟันกันถึงเกิดจลาจลมาแล้วมากเนื่องจากการขัดกันระหว่างศาสนากับผู้ปกครองประเทศ แต่ในประเทศไทยเราไม่เคยปรากฏรุนแรงถึงอย่างนั้น ก็เพราะเหตุว่าศาสนาพุทธมีการผ่อนปรนตามแล้วก็ได้สนับสนุนระบอบการปกครองตลอดมาขณะเดียวกันก็มีเงื่อนไขเรียกร้องให้ผู้ปกครองแผ่นดินปฏิบัติตามคำสั่งสอนของศาสนาพุทธซึ่งได้สอนอยู่เสมอ และคำสั่งสอนนั้นก็ได้มีผลอย่างที่ผมได้กล่าวมาแล้วเมื่อกี้นี้เองว่า ผู้ปกครองแผ่นดินไทยที่ดีๆ ในอดีตก็มีมาแล้วมาก แล้วราษฎรไทยก็เป็นบุคคลที่ไม่ใช่ตาบอดเกี่ยวกับระบอบการปกครอง คือได้รู้จากศาสนาพุทธในเรื่องมาตรฐานการปกครองแผ่นดินว่าควรจะเป็นอย่างไรบ้าง เมื่อการปกครองไม่ถูกตามมาตรฐานนั้น ก็มีเสียงตำหนิติเตียนเกิดขึ้นมาเสมอทั้งในอดีตและในปัจจุบัน หรืออย่างน้อย

ก็เป็นเหตุที่จะนำมาอ้างได้ ในสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาถ้ามีการกบฏเปลี่ยนราชวงศ์กัน ก็จะต้องอ้างเสมอว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่อยู่ในทศพิธราชธรรม และเป็นเหตุที่จะทำให้เปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน เปลี่ยนราชวงศ์ได้ ในระยะกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งมีการปฏิวัติรัฐประหารกันเรื่อยๆ มา ก็เป็นเหตุเช่นเดียวกันที่จะต้องอ้างว่า ระบอบการปกครองเก่าหรือใครต่อใครในสังคมไม่เป็นไปตามธรรมคำสั่งสอน ไม่อยู่ในทศพิธราชธรรมหรือมีการโลภบ้างก็ว่ากันไป ไม่มีปุริสธรรมตั้งคณะรัฐมนตรีไม่ดีพอหรืออะไรก็เป็นเหตุให้ปฏิวัติกันได้เรื่อยๆ นี่ก็เป็นผลในสังคมไทยตลอดมา

พระประวัติ สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(สุวัฑฒนมหาเถระ เจริญ คชวัตร)

วันที่ ๓ ตุลาคม เป็นวันสำคัญอีกวันหนึ่งของปวงพุทธศาสนิกชนชาวไทย เป็นวันคล้ายวันประสูติของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลและปวงพุทธศาสนิกบริษัทของไทย เมื่อวาระดิถีเช่นนี้เวียนมาถึง จึงเป็นที่ปลื้มปีติและเป็นโอกาสที่ปวงพุทธศาสนิกชนจะได้ถวายมุทิตาสักการะ และถวายพระกุศล ถวายพระพร เพื่อความเป็นสิริมงคลตามประเพณีนิยม

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สุวัฑฒนมหาเถระ) มีพระนามเดิมว่า เจริญ นามสกุล คชวัตร ทรงมีพระชาติภูมิ ณ จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ ทรงบรรพชาเป็นสามเณรเมื่อพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ณ วัดเทวสังฆาราม กาญจนบุรี แล้วเข้ามาอยู่ศึกษาพระปริยัติธรรม ณ วัดบวรนิเวศวิหาร จนพระชนมายุครบอุปสมบท และทรงอุปสมบท ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๗๖ โดยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ประทับอยู่ศึกษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดมาจนกระทั่งสอบได้เป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยค เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๘๔

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ทรงดำรงสมณศักดิ์มาโดยลำดับดังนี้ ทรงเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ พระราชาคณะชั้นราช และพระราชาคณะชั้นเทพ ในราชทินนามที่ พระโศภนคณาภรณ์ ทรงเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมวราภรณ์ ทรงเป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ พระสาสนโสภณ ทรงเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระญาณสังวร และทรงได้รับพระราชทาน

สถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช ในราชทินนามที่ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๒ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ทรงเป็นผู้ใคร่ในการศึกษา ทรงมีพระอัธยาศัยใฝ่รู้ใฝ่เรียนมาตั้งแต่ทรงเป็นพระเปรียญ โดยเฉพาะในด้านภาษา ทรงศึกษาภาษาต่าง ๆ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน จีน และ สันสกฤต จนสามารถใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี กระทั่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระอุปัชฌาย์ของพระองค์ทรงเห็นว่า จะเพลินในการศึกษามากไป วันหนึ่งทรงเตือนว่า ควรทำกรรมฐานเสียบ้าง เป็นเหตุให้พระองค์ทรงเริ่มทำกรรมฐานมาแต่บัดนั้นและทำตลอดมาอย่างต่อเนื่อง จึงทรงเป็นพระมหาเถระที่ทรงภูมิธรรมทั้งด้านปริยัติและด้านปฏิบัติ

เนื่องจากทรงรอบรู้ภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี จึงทรงศึกษาหาความรู้สมัยใหม่ด้วยการอ่านหนังสือภาษาอังกฤษ ทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม เป็นเหตุให้ทรงมีทัศนะกว้างขวาง ทันต่อเหตุการณ์บ้านเมือง ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการสั่งสอนและเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เป็นเหตุให้ทรงนิพนธ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาได้อย่างสมสมัย เหมาะแก่บุคคลและสถานการณ์ในยุคปัจจุบัน และทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนาทั้งแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ

ในด้านการศึกษา ได้ทรงมีพระดำริทางการศึกษาที่กว้างไกล ได้ทรงมีส่วนร่วมในการก่อตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งแรกของไทย คือมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยมาแต่ต้น ทรงริเริ่มให้มีสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อฝึกอบรมพระธรรมทูตไทยที่จะไปปฏิบัติศาสนกิจในต่างประเทศ

ทรงเป็นพระมหาเถระไทยรูปแรกที่ได้ดำเนินงานพระธรรมทูตในต่างประเทศอย่างเป็นรูปธรรม โดยเริ่มจากทรงเป็นประธานกรรมการอำนวยการสำนักฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศเป็นรูปแรก เสด็จไปเป็นประธานสงฆ์ในพิธีเปิดวัดไทยแห่งแรกในทวีปยุโรป คือวัดพุทธปทีป ณ กรุงลอนดอน สหราชอาณาจักร ทรงนำพระพุทธศาสนาเถรวาทไปสู่ทวีปออสเตรเลียเป็นครั้งแรก โดย

การสร้างวัดพุทธรังษีขึ้น ณ นครซิดนีย์ ทรงให้กำเนิดคณะสงฆ์เถรวาทขึ้นในประเทศอินโดนีเซีย ทรงช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศเนปาล โดยเสด็จไปให้การบรรพชาแก่ศากยะกุลบุตรในประเทศเนปาลเป็นครั้งแรก ทำให้ประเพณีการบวชฟื้นตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่งในเนปาลยุคปัจจุบัน ทรงเจริญศาสนไมตรีกับองค์ดาไล ลามะ กระทั่งเป็นที่ทรงคุ้นเคยและได้วิสาสะกันหลายครั้ง และทรงเป็นพระประมุขแห่งศาสนจักรพระองค์แรกที่ได้รับทูลเชิญให้เสด็จเยือนสาธารณรัฐประชาชนจีนอย่างเป็นทางการในประวัติศาสตร์จีน

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเป็นเอนกประการ ทรงเป็นนักวิชาการและนักวิเคราะห์ธรรมตามหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า ธัมมวิจยะ หรือธัมมวิจัย เพื่อแสดงให้เห็นว่า พุทธธรรมนั้นสามารถประยุกต์ใช้กับกิจกรรมของชีวิตได้ทุกระดับ ตั้งแต่ระดับพื้นฐานไปจนถึงระดับสูงสุด ทรงมีผลงานด้านพระนิพนธ์ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษจำนวนกว่า ๑๐๐ เรื่อง ประกอบด้วยพระนิพนธ์แสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนาทั้งระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูง รวมถึงความเรียงเชิงศาสนคดีอีกจำนวนมาก ซึ่งล้วนมีคุณค่าควรแก่การศึกษา สถาบันการศึกษาของชาติหลายแห่งตระหนักถึงพระปรีชาสามารถและคุณค่าแห่งงานพระนิพนธ์ ตลอดถึงพระกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติ จึงได้ทูลถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์เป็นการเทิดพระเกียรติหลายสาขา

นอกจากพระกรณียกิจตามหน้าที่ตำแหน่งแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ยังได้ทรงปฏิบัติหน้าที่พิเศษ อันมีความสำคัญยิ่งอีกหลายวาระ กล่าวคือ ทรงเป็นพระอภิบาลในพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน เมื่อครั้งเสด็จออกทรงพระผนวช เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๙ พร้อมทั้งทรงถวายความรู้ในพระธรรมวินัยตลอดระยะเวลาแห่งการทรงพระผนวช ทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อครั้งเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๑

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญทางการคณะสงฆ์ในด้าน

ต่างๆ มาเป็นลำดับ เป็นเหตุให้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเป็นประโยชน์ต่อพระศาสนา ประเทศชาติและประชาชน เป็นเอนกประการ นับได้ว่าทรงเป็นพระมหาเถระที่ทรงเพียบพร้อมด้วยอัตตสมบัติและปรหิตปฏิบัติ และทรงเป็นครุฐานียบุคคลของชาติ ทั้งในด้านพุทธจักรและอาณาจักร

เนื่องในวโรกาสคล้ายวันประสูติ เจริญพระชันษา ๙๙ ปี ในวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๕ นี้ ขอเชิญชวนพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย น้อมเกล้าฯ ถวายพระกุศลถวายพระพร ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและพระกุศลบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญมาแล้ว จงอำนวยให้ทรงมีพระสุขพลานามัยสมบูรณ์ ทรงเจริญพระชนมายุยิ่งยืนนาน เสด็จสถิตเป็นสิริมิ่งมงคลแก่ปวงพุทธบริษัทและปวงชนทั่วไป ตลอดกาลนานเทอญฯ

ปญฺญา โลกสฺมิ ปชฺโชโต
ปัญญา เป็นแสงสว่างเรืองในโลก
อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา
บัณฑิตทั้งหลายย่อม ด ดี ฝึกตน

สด. พระญาณสังวร

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก